

HAMID HADŽIBEGIĆ

POREZ NA SITNU STOKU I KORIŠĆENJE ISPAŠA.

Stočarstvo je u našim zemljama bilo važna privredna grana. Velike površine pod pašnjacima pružale su široke mogućnosti za gajenje stoke, a naročito ovaca. U planinskim krajevima ovčarstvo je bilo glavna privredna grana. Prema podacima iz vremena naših srednjovjekovnih država, ovčarstvu se posvećivala posebna brigada. I najstariji turski izvori iz XV i XVI vijeka pokazuju da su Turci zatekli u našim zemljama dosta razvijeno ovčarstvo. O tome nam dosta sigurne podatke pružaju popisni defteri, kao i posebni defteri o kupljenju ovčarine i torovine.*)

*) Ovi popisni defteri nalaze se u Instanbulu u Arhivu Pretsjedništva vlade (Başvekâlet Arşivi). Orijentalni inštitut posjeduje mikro-filmove izvjesnog broja popisnih deftera koji se odnose na naše zemlje. U ovom radu poslužio sam se fotokopijama toga materijala. A to su sljedeći defteri:

Tahrir defteri №5 — popisni defter za Hercegovački sandžak od 883/1477—1478 god.,

Maliye defteri №5 — braničevski finansiski defter od 872/1467 g.,

Tapu defteri №16 — katastarski defter za Smederevski sandžak od 881/1476 god.,

Defter-i mücmel №18 — sumarni defter za Bosanski sandžak od 890/1485 god.,

Tapu defteri № 24 — katastarski defter za Bosanski sandžak od 894/1489 god.,

Tapu defteri № 88 — katastarski defter za sandžak Lipovo od 951/1544 god.,

Defteri-i mücmel № 92 — sumarni defter za Prizrenski sandžak iz vremena sultana Sulejmana Zakonodavca,

Tapu defteri № 133 — katastarski defter za Vučitranski sandžak od 951/1544., god.,

Tapu defteri № 157 — katastarski defter za Bosanski sandžak, pisan 935-937/1528-1530 god.,

Tahrir defteri № 207 — popisni defter za Hercegovački sandžak od 957/1550 god.,

Tapu defteri № 211 — katastarski defter za Bosanski sandžak od 947-948/1540-1542 god.,

Defter-i mufassal № 243 — opširni defter za Požeški sandžak od 952/1545 god.,

Tapu defteri № 348 — katastarski defter za sandžak Pakrac od 971/1563 god.,

Tapu defteri № 351 — katastarski defter za Požeški sandžak od 987/1579 god.,

Tapu defteri № 379 — defter za Bosanski sandžak iz druge polovine XVI vijeka,

Tahrir defteri № 364 — popisni defter za Temišvarski sandžak od 974/1566-1567 god.,

Tapu defteri № 588 — katastarski defter za Čanadski sandžak od 987/1579 god.;

Tapu defteri № 549 — katastarski defter za Sremski sandžak od 997/1588—1589 god.,

Tapu defteri № 554 — katastarski defter za Segedinski sandžak iz druge polovine XVI vijeka,

POREZ NA SITNU STOKU

Porez na sitnu stoku pretstavljao je u Osmanskoj imperiji dobar izvor prihoda. Pored pristojbi na ovce i koze, postojale su i druge daće u novcu i naturi, koje se odnose na ovčarstvo u širem smislu. Svakako su od naročitog interesa pašnjaci unutar samih sela i korišćenje ljetnih i zimskih ispaša, na koje se od davnina izgoni stoka. Prateći kretanje ovog poreza u toku stoljeća, može se konstatovati da se visina poreza nije mnogo mijenjala i pored opadanja vrijednosti novca. Svako osjetno povećanje poreza moglo se nepovoljno odraziti na stočnom fondu i izazvati oskudicu u ishrani stanovništva i velikih kontigenata vojske. Isto se to može reći i za vunu. To je bio jedan od osnovnih razloga da je porez na sitnu stoku u drugoj polovini XV vijeka i u toku XVI vijeka iznosio jednu akću na dva brava, a zatim je povećan na jednu akću za svaki brav, ali je taj iznos ostao nepromijenjen sve do XIX vijeka.

Prihod od poreza na sitnu stoku pripadao je u osnovi državnoj blagajni. Međutim, u prvim stoljećima država je na nekim područjima jedan dio ovih prihoda prepuštala posjednicima timara¹). Ali krajem XVII vijeka, kada je imperija zapala u tešku finansijsku krizu zbog poraza pod Bečom, poslije koga je slijedio dugogodišnji rat, država je morala provesti reformu u poreskom sistemu radi saniranja svojih finansija. Između ostalog, ona je preuzela u svoje ruke i ubiranje ovčarine.

Tapu defteri № 571 — katastarski defter za Sremski sandžak iz druge polovine XVI vijeka,

Tapu defteri № 650 — katastarski defter za Požeški sandžak iz druge polovine XVI vijeka,

Tapu defteri № 672 — katastarski defter za Požeški sandžak od 987/1589 godine,

Tapu defteri № 1007 — katastarski defter za Smederevski sandžak od 922/1516 god.,

Tapu defteri № 1071 — katastarski defter za Bosanski sandžak iz prve polovine XVII vijeka.

Prilikom citiranja ovih deftera u napomenama naveo sam i broj fotokopija, koje se nalaze u Institutu.

Osim toga, sve ono što se navodi pod imenom »Kanunlar«, to su kanuni i kanun-name, koje je iz zvaničnih deftera u Arhivu Pretsjedništva vlade sakupio i objavio u navedenom zborniku Ömer Lütfi Barkan, profesor Ekonomskog fakulteta u Istanbulu.

U spomenutom Arhivu pregledao sam i deftere o ovčarini i torovini. Sve potrebne podatke o tome uzeo sam iz samih originala. A to su ovi defteri:

Agnâm defteri № 234 — defter o ovčarini za sandžak Vučitrn i kadiluk Brvenik od 951/1544 godine,

Agnâm defteri № 3927 — *Defter-i agnâm ve resm-i ağıl kazai Üsküb ve Kalkandelen ve Kirçeva* (defter o ovčarini i torovini za kadiluke Skoplje, Tetovo i Kičevo — od 1 aprila koji pada na 28 dan zulkadeta 980/1573 godine),

Agnâm defteri № 3932 — Isto za kadiluk Novi Pazar, Trgovište i Bihor od 1 aprila, koji pada na dan 10 rebiul-ahira 993/1585 godine,

Agnâm defteri № 3945 — Isto za kadiluk Prištinu i područje koje mu pripada od 1 aprila, odnosno 19 redžepa 1003/1595 godine;

Agnâm defteri № 3948 — Isto za kadiluke Smederevo i Beograd i što im pripada, od 11 šabana 1004-1596 godine;

Agnâm defteri № 3949 — Isto za kadiluk Užice, Čačak i ostalo što im pripada, od 1 aprila 1596 godine,

Agnâm defteri № 3980 — *Mevkûtat kalemi, Ganem kitabeti, Defter-i agnâm ve resm-i ağıl* (defter o ovčarini i torovini od 1109—1110=1697—1698 godine).

¹ Ovdje mislimo na timare u širem smislu, tj. ne samo na timar nego i na has i zeamet.

Što se tiče naših zemalja, može se reći da je prihod od ovčarine i u tom ranijem periodu išao pretežno u državnu kasu. Istina, ima slučajeva u Bosni, a naročito u Hercegovini, da je jedan dio ovčarine bio upisivani u carski has. Tako je, prema defteru za Hercegovinu od 1477 godine, u izvjesnim nahijama ove oblasti jedan dio ovčarine bio zaveden u prihode carskog hasa, a jedan dio u has hercegovačkog sandžakbega². Isto tako u bosanskom defteru, koji je pisan 1540—1542 godine, kod nekih sela, koja spadaju u carski has, zavedeni su među prihodima i iznosi ovčarine ili ovčarine i torovine³. Međutim, u prihodima hasa bosanskog sandžakbega Gazi Husev-bega i kliškog sandžakbega Murat-bega, kao ni u prihodima zeameta i timara nema ovčarine.

Ali općenito uzevši, ovčarina u Bosni išla je u državnu kasu. Iz jednog fermana iz 1565 godine, koji je upućen sarajevskom kadiji, vidimo da se ovčarina u sarajevskom i neretvanskom kadiluku kupila za fiskus. Za ubiranje ovčarine na ovom sektoru upućen je iz Istanbula neki Sefer, koji je pripadao 160. četi vojnih jedinica zvanih »Sipahi oğlanları«, i koji je imao dnevnicu u visini od 17 akči⁴. U ovom fermanu data su detaljna uputstva o načinu kupljenja ovčarine. Ujedno je naređeno da se ubrani novac ima poslati po navedenom Seferu i predati državnoj blagajni (Hizânei Âmiri)⁵.

Sličan ferman upućen je 1572 godine sarajevskom i neretvanskom kadiji. U njemu je takođe naređeno da se prikupljeni novac preda državnoj blagajni⁶. Iz ovih se fermana može zaključiti da je ovčarina i u drugim krajevima Bosne pripadala fiskusu.

U arhivu Pretsjedništva vlade (Başvekâlet Arşivi) u Istanbulu pregledao sam nekoliko deftera o kupljenju ovčarine i torovine u drugim našim krajevima. Iz njih se takođe vidi da je prihod od ovog poreza i u tim oblastima išao u državnu kasu. A to su na prvom mjestu katastarski defter (Tapu defteri) za Smederevski sandžak iz doba s. Selima I (1512—1520), a zatim defteri za ovčarinu (Agnâm defteri) koji se odnose na sljedeća područja:

- a) Vučitrnski sandžak i kadiluk Brvenik (1522 godine),
- b) Skoplje sa 139 sela i zaselaka (1573 god.),
- c) Tetovo sa 104 sela i zaseoka (1575 god.),
- d) Kičevo sa 166 sela i zaselaka (1575 god.),
- e) Trgovište sa 122 sela i zaseoka (1585 god.),
- f) Novi Pazar sa 162 sela i zaseoka (1585 god.),
- g) Bihor sa 89 sela i zaselaka (1585 god.),

² *Tahrir defteri* № 5. (94/7—10 i 94/84—86).

³ Naprimjer u nahiji Visoko: selo Deževica 150 akči, selo Dusina 750 akči, selo Ostružnica 450 akči, Vareš 1950 akči, Olovo 710 akči; nahija Borač: selo Vrhprača 300 akči.

Tapu defteri № 211 (kopija 75).

⁴ U fermanu se za navedenog Sefera veli da je u ovoj godini postao »solak«. A to su vojnici koji su bili lična sultanova garda. Oni su pripadali odredima zvanim »Solak or-

taları«, u koje su birani najbolji momci iz janičarskih jedinica.

⁵ Osim pristojbi na ovce (*resm-i ganem*) njemu je stavljeno u dužnost da istodobno prikupi i pristojbe na torovinu (*resm-i ağıl*) i da sve to preda državnoj blagajni.

GHB, sidžil sarajevskog kadije br. 2, s. 46.

⁶ Ismail Hakkı Uzunçarşılı; *Kapukulu Ocakları*, II, Ankara 1944, strana 234.

h) Prištinski kadiluk (1595 god.),
 i) oblast Smedereva i Beograda (1596 god.),
 j) oblast koja obuhvata Užice, Čačak, Požegu, Srebrenicu i Valjevo (1598 godine). Kada budemo govorili o stočnom fondu, daćemo o tome detaljnije podatke.

Isto tako iz fermana od 1032/1623 godine, koji je upućen bitoljskom kadiji, vidi se da je i na ovom sektoru ovčarina i torovina ubirana za fiskus⁷.

Prema kanun-nami za sandžak Lipovo od 1554 godine, sva ovčarina u sandžacima Lipovo i Temišvar uzimana je za državnu blagajnu. Međutim, u sandžacima Arad i Čanad bila je upisana kao prihod spahijama i to zato što su ova dva sandžaka s onu stranu rijeke Mure blizu neprijateljskih tvrđava⁸. Ovo je svakako interesantan podatak koji pokazuje da je na tom području bilo teže prikupljati ovčarinu, naročito službenicima koji dolaze sa strane, pa je taj prihod prepušten tamošnjim spahijama. Međutim prema kasnijoj kanun-nami za Čanad (od 987 = 1579 g.) i na ovom sektoru ovčarina se kupila za fiskus^{9a}. U kanun-nami za Segedinski sandžak propisano je da ovčarina pripada spahiji⁹.

U zakonu za Silistru iz 1569 godine govori se o ovčarini sokolara i ističe da ovaj porez, kao i druge novčane pristojbe, ne pripadaju spahiji nego fiskusu¹⁰.

U pojedinim sandžacima Anadolije porez na sitnu stoku išao je u državnu kasu. Tako po zakonu za Čemiškezek iz 1541 godine ovčarina je bila u potpunosti zavedena za fiskus¹¹. U sandžaku Ajdin ovčarina juruka zvanih »*Karaca koyunlu*« (koji drže crne ovce) bila je zavedena kao prihod za carski has, što se vidi iz kanun-name za ovo područje od 1528 godine¹².

Spahije su imale pravo na ovčarinu samo u slučajevima kad im je to bilo zapisano u defteru kao prihod. U tom slučaju na slobodnim timarima (*serbest timar*)¹³ cijela ovčarina je pripadala posjedniku tog slobodnog timara. Kod ostalih takozvanih neslobodnih timara (*serbest olmıyan timar*) većinom je jednu polovinu uzimao posjednik tog timara, a drugu polovinu sandžakbeg ili subaša¹⁴. U nekim sandžacima cijela ovčarina pripadala je spahiji¹⁵.

⁷ Državna arhiva NR Makedonije u Skoplju, sidžil bitoljskog kadije br. 2, s. 136.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, Istanbul 1945, s. 324. Prilikom daljeg citiranja ovog zbornika turskih zakona i kanun-nama navodićemo kratko: Kanunlar.

^{9a} *Tapu defteri* № 580.

I u temišvarskom defteru od 947 godine (1566—1567) zavedeno je kod nekih sela da se ovčarina uzima za fiskus. — *Tahrir defteri*, № 364.

⁹ *Tapu defteri* № 554. — Or. institut, fotokopija 35/3.

¹⁰ U istom zakonu stoji da su maslari (*yağcılar*) i rudari (*küreciler*)

raja i da njihova ovčarina pripada fiskusu, a da desetinu i ostale pristojbe daju spahijama. — *Kanunlar*, s. 279—280.

¹¹ *Kanunlar*, s. 190.

¹² Isto, s. 12.

¹³ O slobodnim timarima vidi: H. Hadžibegić, *Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca*, GZM, Sarajevo 1950, s. 320—321, napomena 79.

¹⁴ Prema zakonu za sandžak Brusu od 1487 godine, jednu polovinu uzimao je spahija, a drugu polovinu sandžakbeg ili subaša. Tako je i u zakoniku za sandžak Ajdin od 1528 godine. — (*Kanunlar*, s. 5 i 13).

Što se tiče muselema, polovinu njihove pristojbe na sitnu stoku (*koyun âdeti*) uzimao je na nekim mjestima alajbeg, na drugim subaše, a na nekim čeribaše. Druga polovina pristojbe pripadala je muselemima eškindžijama koji su učestvovali u vojnim pohodima¹⁶.

Ako u defteru nije bila upisana ovčarina kao prihod spahiji, onda on nije imao pravo na ovčarinu, pa makar bio i posjednik slobodnog timara, jer ovčarina nije spadala u slobodne pristojbe. U jednoj kanun-nami, koja nosi naslov »Kanun-namei cedit«, kaže se doslovno ovo: »*Resm-i ganem serbestiyeden değildir, mahsûlât-i defteriyedendir. Her kimin beratında ve defterinde mukayyed ise ol alır*«. A to znači: »Ovčarina nije od slobodnih pristojbi nego od defterskih prihoda. U čijem god berat u defteru bude zavedena, on će je uzimati«¹⁷.

U selima, koja su bila upisana na vakuf, ovčarina je pripadala vakufu samo u tom slučaju ako je to u defteru bilo označeno.

U jednom bosanskom defteru iz XVII vijeka, gdje se navode prihodi Gazi Husrevbegova vakufa, zapisana je jedna bilješka o vakufu za njegov Imaret u Sarajevu. Tu se navode sela poznata pod imenom Čifluk Dnoluka u blizini Jajca. Sve daće iz tih sela, bile šeriatske ili običajne-zakonske, ustupljene su ovom vakufu, a između ostalih i ovčarina¹⁸.

Ako porez na sitnu stoku nije bio upisan ni na spahiju niti na vakuf, u svim tim slučajevima ubiran je za fiskus¹⁹. Takav postupak trajao je sve do pred kraj XVII vijeka, kad je država prikupljanje ovog poreza potpuno preuzela u svoje ruke.

U turskim dokumentima upotrebljavano je više izraza za porez na sitnu stoku. U kanun-nami Mehmeda II upotrebljavan je izraz »*koyun resmi*«. Ova turska genitivna konstrukcija sastavljena je od turske riječi »*koyun*« (ovca, ovan) i arapske riječi »*resm*« (pristojba) i znači pristojba na ovce ili ovčarina, ali se tu podrazumijeva i porez na koze. U kanun-nami za sandžak Brusu od 1487 godine imamo perzijsku konstrukciju »*resm-i ganem*«, u kojoj je mjesto

Po zakonu za sandžak Kajseri od 1500 godine, polovina ovčarine bila je upisana spahiji, a druga polovina sandžakbegu. Isto je tako u kanun-nami za Bigu od 1517 godine i u kanun-nami za sandžak Ankaru od 1522 godine. — *Kanunlar*, s. 57, 19 i 34.

U kanun-nami za sandžak Hamid od 1528 godine jednu polovinu uzimao je spahija onog timara na čijem su području bile ovce, a druga je polovina bila zavedena kao prihod drugog timara. — *Kanunlar*, s. 33.

¹⁶ U sandžaku Kajseri ovčarina juruka pripadala je posjedniku timara. Treba napomenuti da je na juručkim timarima u ovom sandžaku cijela ovčarina zavedena u korist spahije, jer je to bio njegov glavni prihod. — *Kanunlar*, s. 57.

Međutim, prema kanun-nami za sandžak Hamid, bili juruci na području zeameta ili timara, cijela njihova ovčarina bila je upisana posjedniku slobodnog timara. Isto je to i u navedenom zakonu za Ankaru. — *Kanunlar*, s. 33 i 34.

Po kanun-nami za sandžak Malatju, Kerker i Divriki od 1530 godine ovčarina je u cijelosti upisana spahijama. Isto je tako u kanun-nami za sandžak Karesi od 1573 godine i u zakonu za sandžak Kodža — ili od 1624 godine. *Kanunlar*, s. 110, 22 i 34.

¹⁸ H. Hadžibegić, Navedena kanun-nama, GZM, s. 353.

¹⁷ Orijentalni institut, rukopis br. 1, II, list 102 v.

¹⁸ *Tapu defteri* № 1071. — Orijentalni institut, fotokopija 78/263.

¹⁹ *Kanunlar*, s. 285.

riječi »*koyun*« uzeta arapska riječ »*ganem*«, koja ima značenje ne samo ovca u širem smislu nego i sitna stoka uopšte, bila ovca ili koza. U kanun-nami Sulejmana Zakonodavca pored ova dva termina dolazi i treći: »*âdet-i agnâm*«, sastavljen od arapskih riječi »*âdet*« (običaj) i »*agnâm*« (ovce, sitna stoka). Prema tome značenje ovog termina bilo bi »običajna (zakonska) pristojba na sitnu stoku«. Uz ovaj izraz nekad se dodaje i množina riječi »*resm*« i u tom sklopu glasi: »*âdet-i agnâm rûsûmu*« (pristojbe na sitnu stoku). Izraz »*koyun hakkı*« (daće na ovce) i »*koyun âdeti*« (običajna pristojba na ovce) dosta su rijetki.

U šeriatskom pravu u poglavlju o zekâtu govori se o daćama na stoku. Po tim propisima ispod četrdeset grla sitne stoke nema zekata. Na 40—120 komada daje se jedno bravče od godinu dana, na 121—200 grla dva bravčeta, od 201—300 tri bravčeta, a zatim na svaku stotinu po jedno bravče. Međutim, u Osmanskoj državi, općenito uzevši, visina poreza na sitnu stoku i način njenog ubiranja određivani su naročitim zakonskim propisima, koji su se prema prilikama mijenjali. Izuzetno na nekim mjestima, kao što ćemo to kasnije vidjeti, određivano je da se na sitnu stoku uzme za fiskus šeriatom propisani porez (zekât)²⁰.

Visina poreza na stoku

Porez se uzimao od ovaca i koza, izuzimajući jagnjad i jarad ispod godinu dana. Iz izvora, do kojih sam mogao doći, može se konstatovati da se ovaj porez nije kretao prema vrijednosti novca. U doba sultana Mehmeda II na 3 ovce uzimala se 1 akca na ime ovčarine (*koyun resmi*)²¹. Međutim, pri kraju njegove vladavine ovaj je propis izmijenjen. Prema katastarskom defteru za Hercegovinu od 882 godine (1477—1478), u selima na ovom području uzimana je po 1 akca na 2 brava. A prihod od ovog poreza bio je upisan na carski has²². Ovaj iznos ovčarine ostao je nepromijenjen do kraja XVI vijeka, što vidimo iz izvora toga vremena.

U kanun-nami za sandžak Brusu od 892 godine (1487) stoji da ovčarina i za domaće i za juruke iznosi po jedna akca na dvije ovce²³.

²⁰ O ovčarini postoje ove rasprave:

H. Duda, *Schafsteuer und Schaflieferungen zur osmanischen Zeit*. *Miscellanea in memoriam P. Mutafčiev*. Sofia 1943;

П. Миятев, *Няколко турски документи от XVI в. по продоволството на султанска војска с овци от българска селимша*. Архив за поселимшиа проучвания I, 1938.

²¹ Dr. Kraelitz, *Kanun-name Sultan Mehmeds II*, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte I*, s. 22/13, 29/45.

²² *Tahrir defteri* № 5, v. 7 r,

²³ *Kanunlar*, s. 3. Tako je i u kanun-namama za sandžake: *Kajseri*

od 1500 god; *Erzindžan* od 1516 god; *Biga* od 1517 god; *Mardin* od 1518 god; *Harput* od 1518 god; *Siverek* od 1518 god; *Arabgir* od 1518 god; *Sis* od 1519 god; *Türhala* od 1520 god; *Bolu* od 1528 god; *Kutahja* od 1528 god; *Ajdin* od 1528 god; *Erzurum* od 1540 god; *Boz Ulus* od 1540 god; *Çemişkezek* od 1541 god; *Sam* od 1548 god; i *Safed* od 1555 god; *Kanunlar*, s. 57, 181, 19, 158, 166, 170, 172, 201, 289, 24, 12, 68, 142, 190, 221.

Ovčarina juruka, zvanih »*Karaca koyunlu*« (crnorunci) u Ajdinskome sandžaku pripadala je carskom hasu. Prema starom defteru, oni su davali po 30 akči, tako im je porez bio ispod 30 akči; a po 1 akcu na 2 ovce, ako im je porez bio preko 30

Isti takav propis postoji i u opštoj kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca. Ovdje je napravljen izuzetak jedino za Vidinski sandžak, gdje se na tri ovce uzimala jedna akča²⁴.

Po bosanskoj kanun-nami od 1530 godine derbendžije su plaćale ovčarinu i to na dvije ovce po jednu akču²⁵. To je, ustvari, bio opšti propis u Bosni i Hercegovini, što se vidi iz jednog fermana iz 1566 godine, koji je upućen sarajevskom kadiji²⁶.

I u Požeškom sandžaku na dvije ovce uzimala se jedna akča²⁷. To se navodi ne samo u kanun-nami od 1545 godine nego i u carskoj zapovijesti od 1579 godine²⁸. Taj iznos ovčarine važio je i za Sremski sandžak, što se vidi iz kanun-name od 1588/89 godine²⁹. U Segedinskom sandžaku ovčarinu su ubirale spahije i to na svaku ovcu po jedan penez, tj. pola akče. Međutim, na nekim mjestima oni su mjesto te pristojbe u novcu uzimali o Đurđevdanu deseto jagnje³⁰. I u drugim sandžacima, kako na evropskoj tako i na azijskoj strani, bilo je propisano da se na dvije ovce uzima po jedna akča³¹.

Izuzetno u sandžaku Silistri »eškünci« na tri brava davali su po jednu akču, a kada su išli na vojnu, onda te godine nisu uopšte davali ovčarine.

Iz zakona za Vučitrnsku oblast od 1525 i 1530 godine vidi se da se jedno vrijeme uzimala po jedna akča na jedan brav³². Ali je ovo kasnije odbačeno sa obrazloženjem da je protivno starom zakonu i naređeno da se na dvije ovce uzima jedna akča. To se naročito podvlači u kanun-nami za ovaj sandžak od sredine ramazana 951 godine (26-XI—5-XII-1544)³³.

U kanun-nami za sandžak Lipovo od 1544 godine ovčarina je propisana na jedan specijalan način i to prema postojećem običaj-

akči. Oni koji nisu imali ovaca, davali su po 12 akči, a najsiromašniji po 6 akči.

Prema kanun-nami za Yeni-Il od 1583 godine, od juruka je uzimano po jedna akča na dvije ovce. A ako nije imao ovaca ili ako je imao samo 26 ovaca, nazivan je »kara« i plaćao je 13 akči. — Kanunlar, s. 77.

²⁴ H. Hadžibegić, n. k. s. 334.

²⁵ Br. Đurđev, *Bosanska kanun-nama od 1530 godine*, Monumenta turcica, Tomus primus, Serija I, Sv. 1, Sarajevo 1957, s. 37 i 43—44.

²⁶ GHB, sidžil sarajevskog kadije, br. 2, s. 46.

²⁷ Br. Đurđev, *Požeška kanun-nama od 1545 godine*, GZM, Sarajevo 1946, s. 131 i 135. — Orij. institut, fotokopija 40/1; Isto i u defteru 351, fotokopija 38/2.

²⁸ *Tapu defteri*, № 672. — Or. institut, fotok. 46/3.

²⁹ Br. Đurđev, *Sremska kanun-nama iz 1588—89 g.*, GZM, Sarajevo 1950, s. 273. — Isto je i u kanun-namama za ovaj sandžak koje se nalaze u Arhivu Pretsjedništva vla-

de pod br. 549 i 571. — Or. institut, fotokopija 36a/1 i 37/2.

³⁰ *Tapu defteri* № 554. — Orientalni institut, fotokopija 35/3.

³¹ To se vidi iz kanun-nama za sandžake: Nikopolje iz vremena Sulejmana Zakonodavca, Silistru od 1569 god., Gurdžistan od 1570 god.; Halep iz iste godine; Karesi od 1573 god.; Jeni Il od 1583 god.; Ič II od 1584 god.; Sam od 1548 god.; i Safed od 1555 god. Kanunlar, s. 267—230. 285, 198, 207, 22, 77, 50, 221 i 230.

³² U kanunu za Vučitrnski vilajet iz 932 godine (počinje 18-X-1525) stoji ovo: »U starom defteru porez na ovce (âdet-i agnâme) bio je zapisan po jedna akča na dvije ovce, a od sada, zapovešću padišaha, za svaku ovcu uzima se po jedna akča«. — Kaleshi Hasan, *Jedna prizrenka i dve vučitrnske kanun-name*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština 1957, s. 294.

Isto tako stoji i u kanunu za Vučitrnski vilajet od 937 godine (počinje 25-VIII-1530), Kaleshi Hasan, cit., s. 298.

³³ *Tapu defteri* № 133.

nom pravu, koji je bio na snazi prije dolaska Turaka. Po ovoj kanun-nami određeno je da se na svakih 20 ovaca uzme jedna ovca za cara, odnosno za državnu kasu, kao što se postupalo i za vrijeme njihovih kraljeva. A ukoliko bude manje od dvadeset, onda se na svaku ovcu ima uzeti 3 peneza, a to znači na 2 ovce tri akče. Osim toga, za vrijeme kraljeva pobirači ovčarine uzimali su od stada onoliko ovaca na ime košare, koliko ima pastira. I ovo su Turci zadržali, jer je i jedno i drugo bilo povoljno i za državnu kasu i za pobirače ovčarine. Ako je pak neko imao 20—30 ovaca, koje je napasao oko kuće, davao je ovčarinu, a nije ništa davao na ime košare³⁴.

Nešto drugačije bilo je propisano za sandžak Čanad, što se vidi iz kanun-name od 987/1579 godine. Ovdje je bilo propisano da se od svakog brava uzme za fiskus po 3 peneza, a od svakog stada ovaca (bez obzira na broj pastira i ovaca) da pobirači ovčarine uzmu 60 akči na ime košare. A od 20—30 ovaca koje se kreću pored kuće uzimalo se po 3 peneza za ovčarinu, ali se košara nije uzimala. Tako je bilo u starom defteru. Međutim navedene godine naročitim fermanom ovčarina je smanjena na 2 peneza. Osim toga naređeno je da se ništa ne uzima od 20—30 ovaca koje se kreću i pasu pored kuća^{34a}.

Vojnici nisu davali porez na sitnu stoku do 100 brava. Ali ako su imali više, davali su po kanun-nami o vojnicima po jednu akču na svake dvije ovce od tog viška³⁵. Isto je to važno za sve one koji su bili oslobođeni ovog poreza do izvjesnog broja sitne stoke.

Po zakonu o maslarima (*Yağcılar kanunu*) od 1581 godine određeno je i za njih da na dvije ovce daju jednu akču. Ali je uz to rečeno da su oni davali ranije po jednu akču na tri ovce³⁶.

Prema zakonu o jurucima u sandžaku Kodžadžik od 1584 godine, onaj juruk koji je po redu išao na vojnu nije davao ovčarine, dok su ostala četvorica iz njegove petorke davali po 1 akču na 3 ovce³⁷.

Ovo je svakako za njih izuzetak, jer i iz kasnijih kanun-nama možemo konstatovati da se i dalje na dvije ovce uzimala po jedna akča. To potvrđuje i činjenica da su juruci u kadiluku Jeni Il plaćali po 1 akču na 2 ovce kao i domaći³⁸.

U februaru 1596 godine propisano je da se na carskim hasovima i mukatama uzima po jedna akča na jednu ovcu. Međutim, na hasovima beglerbega i sandžakbega, na vakufima i na timarima porez na sitnu stoku ostao je isti, na dvije ovce jedna akča³⁹. Znači da je država podvostručila ovčarinu, koju je sama ubirala. A uzrok tome je bio nagli pad vrijednosti novca.

Koncem XVI i početkom XVII vijeka Turska je vodila dug rat sa Iranom i Austrijom, a pored toga vođena je borba i unutar zemlje sa Dželalijama. Centralna vlast nije imala dovoljno snage da suzbije nezakonitosti u prikupljanju poreza. Za vrijeme tih nesređenih prilika pobirači ovčarine naplaćivali su više nego što je bilo pro-

³⁴ *Tapu defteri* № 88; Kanunlar, s. 323.

^{34a} *Tapu defteri* № 580.

³⁵ *Kanunlar*, s. 265.

³⁶ Isto, s. 245.

³⁷ Isto, s. 262—264.

³⁸ Isto, s. 77.

³⁹ Orijentalni institut, rukopis br. 1, I, list 83.

pisano zakonom. Kao posljedica toga raja je počela da zanemaruje gajenje stoke, te se stočni fond smanjio. Da bi se ovo stanje popravilo, fermanom sultana Ahmeda I od 3 muharema 1013 godine (1 juna 1604) ukinut je dotadašnji način ubiranja ovčarine od nemuslimanske raje. Određeno je da se na glavarinu (*cizye*) doda 30 akči kao ekvivalent za porez na sitnu stoku bez obzira na broj sitne stoke. Ovo je bilo povoljno za nemuslimansku rajnu, jer su se time riješili posebnih pobirača ovčarine, a s druge strane mogli su da gaje sitnu stoku u neograničenom broju. Što se tiče muslimanske raje, propisano je da se na svaku ovcu daje po jedna akča⁴⁰.

Tako se postupalo sve do 1690/91 godine.⁴¹ Tada je provedena izvjesna poreska reforma. Između ostalog, uveden je jedinstven sistem u pogledu visine i načina ubiranja glavarine (*cizye*). Tom prilikom, porez na sitnu stoku potpuno je odvojen od džizije i određeno je da se ubuduće i od nemuslimanske raje prikuplja zasebno i to na isti način kao od muslimana. A to znači od svakog brava po jedna akča ovčarine, zatim na svako 100 brava po 20 akči na ime »*âdet-i gulâmiye*« (tj. za troškove kupljenja) i od svako 300 komada sitne stoke po 5 akči na ime torovine (*resm-i aĝil*).⁴²

Visina poreza na sitnu stoku ostala je ista i u XVIII vijeku.

Turski historičar Rašid ističe da na otoku Kreti nije postojala ovčarina do 1116/1704 godine, a kada je nanovo uspostavljena, njen godišnji prihod je iznosio 373.000 akči⁴³.

I Hammer, govoreći o reformama Ahmeda III, veli da se u drugoj godini njegove vladavine pristupilo novom popisu timara na otoku Kreti, i da je tom prilikom zavedena ovčarina, od koje je dotada ovo ostrvo bilo oslobođeno⁴⁴). Po zakonu za Hanju (glavni grad na otoku Kreti) od 1704 godine propisano je da se svake godine utvrdi brojno stanje stoke i da se za državnu kasu uzme šeriatom propisani porez (zekât). Istim zakonom ukinute su običajne pristojbe (*rûsûm-i örfiye*): ispendža, tapijska pristojba, pristojba na ljetnu i zimsku ispašu, novčane kazne, badihava, mlađarina i drugo⁴⁵.

⁴⁰ Dr. Mustafa Akdağ, *Osmanlı imparatorluĝun kurluř ve inkisâfi devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti*, Belleten XII, Ankara 1949, s. 599—661.

⁴¹ U fermanu od 1032/1623 godine, upućenom bitoljskom kadiji, govori se o visini ovčarine. Za prikupljanje ovog poreza na tom području upućen je silihdar Ali İne-beg s potrebnim uputstvima. Pošto se utvrdi i popiše broj sitne stoke, računajući stanje na dan 1 aprila 1623 godine, uzeće se na svaku ovcu po jedna akča na ime ovčarine, a od svako 300 ovaca po 20 akči na ime torovine (*resm-i aĝil*) i od svako 100 ovaca po 20 akči na ime »*gulâmiye*«, a to znači na svako 100 ovaca ukupno 122 akče. Novac zajedno s popisom treba poslati u Istanbul i predati državoju blagajni.

Od pripadnika vojnih jedinica neće se ništa uzeti do 100 brava, a ukoliko budu imali više, daće propisnu pristojbu samo za taj viřak. — Državna arhiva NRM. sidžil br. 2, s. 136.

U Arhivu Pretsjedništva vlade u Istanbulu našao sam jedan defter za Rumeliski vilajet od 1685—1690 godine o kupljenju ovčarine zajedno sa džizjom na gore izloženi način. — Bařvekâlet Arřivi, Cizye muhasebesi kalemi, defter br. 3528.

⁴² Bařvekâlet Arřivi, Mevkufât kalemi, Ganem kitabeti, № 3980, özel sayı 53.

⁴³ Tarih-i Râřid, Istanbul 1153, list 33 v.

⁴⁴ J. v. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I, s. 78.

⁴⁵ Kanunlar, s. 354.

I u zakonu za ostrvo Midilli od 1709 godine stoji da se, pored ostalih daća, ukida ovčarina (*âdet-i agnâm*) i torovina (*resm-i ağıl*), a mjesto toga se zavodi zekat na ovce i koze, a prihod se od toga ima predati državnoj blagajni⁴⁶. Ali to su specijalni propisi za ova ostrva.

U zakonu za Moreju od 1717 godine kaže se da će se na ime ovčarine uzeti po jedna akča na svaku ovcu i kozu, a od onih koji budu prikrivali pravo stanje naplatiće se dupla pristojba⁴⁷.

Selim III (1789—1807) je želio da izvrši korjenite reforme u državi, specijalno u vojsci, ali su za to bila potrebna sredstva, koja se nisu mogla osigurati iz redovnih državnih prihoda. Zato je osnovana posebna blagajna pod nazivom »*Irâd-i cedid hazinesi*« i utvrđeni su izvori njenih prihoda⁴⁸. Između ostalog, za ovu svrhu uveden je i porez na vunu i kostrijet i to po jedna para (3 akče) na jednu oku. To je, zapravo, novi vid ubiranja poreza na sitnu stoku. Narочitom carskom zapovijesti (*hatt-ı hümayûn*) propisano je da se od vune, koja se prodaje u inostranstvo, uzme od prodavaoca po jedna para od svake oke. Strogo je zabranjeno da se vuna utovara u lađe za inostranstvo, ako prodavalac ne bude dokazao zvaničnom ispravom (*tezkire*) da je platio propisanu pristojbu. Ako bi neko pokušao da bez ove pristojbe izveze vunu preko nekih tajnih pristaništa, od njega će se naplatiti dupli iznos. A osim toga imaju se kazniti i svi oni koji budu prouzrokovali ma kakvo smanjenje ovih prihoda⁴⁹.

U tom smislu upućivana su naređenja i davana uputstva područnim organima. U bujuruldiji bosanskog divana od 15 safera 1208 godine (22 septembra 1793), upućenoj kadijama i naibima zvoničkog sandžaka, te kapetanima, agama i ostalim zabitima kaže se ovo:

»Ako se prodaje vuna iz Bosanskog ejaleta u druge zemlje, treba za svaku oku naplatiti od prodavaoca po jednu paru na ime državne pristojbe. Ali to ništa ne utiče na carinu (*gümrük*) niti na ostale poreze. I dokle god dotični ne pokaže zvaničnu ispravu, izdatu od ndležnog povjerenika (*emîn*), ne smije se roba tovariti na lađe. Od onih koji vunu sprovode preko tajnih mjesta treba naplatiti duplu pristojbu. Prikupljeni novac ima se slati državnoj blagajni »*Irâd-i cedid-i hümayûn hazinesi*«⁵⁰.

⁴⁶ Isto, s. 333—334.

⁴⁷ Na ostrvima Imros, Limnos i Taşoz u Egejskom Moru uzimala se po jedna akča na svaku ovcu od početka XVI vijeka. To se vidi iz zakona za ostrvo Imros od 1519 godine. — *Kanunlar*, s. 239.

⁴⁸ Prihodi ove blagajne, koji su bili namijenjeni za potrebe nove vojske zvane »Nizam-i cedid erleri«, bili su ovi:

a) upražnjene državne mukate čiji interes iznosi 10 kesa;

b) novčane pristojbe od duhana (na 1 oku 1 para), rakije (na 1 oku

3 pare), vina (na 1 oku 4 pare), kafe (na 1 oku 8 para), zatim od morejskog grožđa, od vune i stoke i od obnovljenih fermana i berata.

Prof. Enver Ziya Karal, *Selim III'nin hattı hümayunları, Nizami cedid* (1789—1807), Istanbul 1946, s. 87; Isti, *Osmanlı tarihi*, V cilt, *Nizâm-i cedid ve tanzimât devri* (1789—1856), Ankara 1947, s. 72.

⁴⁹ Ferman iz 1208/1793 godine, Orijentalni institut, *sidžil ljubinskog kadije*, br. 18, list 17 v.

⁵⁰ Or. institut, *sidžil gračaničkog kadije*, br. 47, list 24.

Bujuruldija sličnog sadržaja upućena je i podređenim organima sarajevskog sandžaka⁵¹.

Niko nije bio oslobođen ovog poreza na vunu i kostrijet. Prema fermanu od 15 redžepa 1208 godine (16-II-1794), upućenom bosanskom valiji, svi vlasnici sitne stoke, bez izuzetka, bili su dužni dati na svaku ovcu i kozu (izuzimajući jagnjad i jarad) po jednu paru na ime ove pristojbe⁵². Ali i pored toga bilo je izbjegavanja od plaćanja ovih pristojbi pod raznim vidovima.

Iz fermana od 18 rebia I 1209 godine (13-X-1794), koji je upućen bosanskom valiji Husameddin-paši i kadijama, naibima, ajanima i drugim, saznajemo da je za kupljenje ovog poreza u Bosanskom ejaletu i Hercegovačkom, Kliškom i Zvorničkom sandžaku bio određen neki Mustafa. Međutim, kada je pristupio tom poslu, neki stanovnici mostarskog, nevesinjskog, blagajskog, stolačkog i fočanskog kadiluka, pod izgovorom da su janičari, nisu dozvoljavali da im se ovce i koze prebrojavaju. U vezi s tim u fermanu se podvlači da od toga niko nije oslobođen, ni sultan, ni ugledni prvaci, ni ajani, niti pripadnici vojske, kao ni oni koji to nisu, niti mandradžije, ni dželepi, niti ma ko drugi. Sve one koji se budu suprotstavljali davanju ovog poreza treba kazniti i naplatiti od njih duplu pristojbu⁵³.

U tom smislu izdata je na područne organe i bujuruldija bosanskog valije 27 rebia I 1209 godine (22-X-1794)⁵⁴.

Postoji ferman od 29 rebia II 1209 godine (23-XI-1794) o kupljenju ovog poreza u Hercegovačkom sandžaku u kadilucima: Foča, Ljubinja, Mostar, Nevesinje, Bekija Novog, Imotski, Prijepolje, Belgradžik, Plevlje, Gabela i Stolac. U njemu se govori o trgovcima koji donose na pristaništa vunu, za koju nemaju potvrde o naplaćenju pristojbi (*eda tezkiresi*). I zbog toga povjerenici im s pravom zadržavaju tovaru i ne dopuštaju izvoz vune, dok ne plate određeni iznos prema količini robe. I u ovom se fermanu naročito ističe da niko nije oslobođen ovog poreza⁵⁵.

Ovakvi su se slučajevi ponavljali i kasnije. O tome se govori u fermanu od 14 džumada II 1210 godine (27-XII-1795)⁵⁶.

⁵¹ GHB sidžil sarajevskog kadije, br. 34, s. 29.

⁵² Orijentalni institut, sidžil br. 47, list 27 r.

Sličnog sadržaja je i ferman od 18 redžepa 1208 godine (19-II-1794), koji je upućen bosanskom valiji Husameddin-paši i kadijama Bosanskog ejaleta. GHB, sidžil br. 34, s. 102—103.

⁵³ Or. institut, sidžil ljubinskog kadije, br. 16, list 17.

⁵⁴ Isti sidžil, s. 18r.

⁵⁵ To je u fermanu dosta opširno formulisano:

»Selâtin ve ešrâf ve âyân ve ehâli ve askerî ve gayrî askerî ve reaya ve mandiraci ve celeb ve göçebe ve Yürük ve evlâd-i fatihân ve evkâf

ve ma'den ehalisi ve reayaları ve Türkmen ve aşâir ve kabâil ve muâf ve gayrî muâf ve sâir kesanın yedlerinde ve yaylaklarında ve kışlaklarında mevcud agnâm ve keçi tadâd olunup her kimin olursa olsun bir âdedi geriye kalmayarak...«

Orijentalni institut, sidžil br. 16, list 26r—27.

Sličan ferman se nalazi i u sidžilu br. 47, list 4v—5r, a odnosi se na Zvornički sandžak.

Isto takav ferman upućen je i sarajevskom kadiji. — GBH, sidžil br. 35, s. 132.

⁵⁶ Orijentalni institut, sidžil ljubinskog kadije, br. 18, list 3.

Bilo je i suprotstavljanja plaćanju ovog poreza, štaviše i dizanja bune, poglavito u stočarskim krajevima. Tako, naprimjer, raja u kadiluku Černici, po nagovoru kneza Nikole, 1794 godine nije dopustila prebrojavanje stoke niti je htjela da plati određenu pristojbu. Naprotiv, pozivali su na otpor i raj u obližnjih krajeva⁵⁷.

I pored velikih poteškoća u sprovođenju reformama i u kupljenju novih poreza, određenih za tu svrhu, ipak je u prvo vrijeme bilo i uspjeha. Prihodi zasebne blagajne od tih prihoda iznosili su 1797 godine 60.000 kesa, a 1803 godine dostigli su sumu od 406.345 kesa. Od ove je sume otpadalo na pristojbe za vunu 11.585 kesa, što je prikupljeno u nekim kadilucima Anadolije i Rumelije⁵⁸.

Ali otpor protiv reformama sultana Selima stalno se širio. Ni među njegovim najbližim saradnicima nije bilo pravih pristalica reformi. Najposlije, 1807 godine, zbačen je s prijestolja Selim III, a novi sultan postao je Mustafa III. Za njegove vladavine, koja je trajala oko 14 mjeseci, reakcionarni elementi imali su glavnu riječ u upravi. Naročito carskom zapovijesti (*hatt-ı hümayûn*) ukinuti su svi nanovo uvedeni porezi, a paralelno s tim i nova regularna vojska »*nizâm-i cedîd askerî*«⁵⁹. Time je prestala i potreba za posebnom blagajnom zvanom »*İrâd-i cedîd hazinesi*«.

⁵⁷ To vidimo iz bujuruldije bosanskog valiye Husameddin-paše od 1 džumada II 1209 godine (12-XII-1794), koja je upućena kadijama Mostara, Stoca, Blagaja, Nevesinja, Ljubinja i Trebinja, dostojanstvenicima, ajanima, agama, zabitima i ostalim. Tu se navodi da je fermantom i bujuruldijama naredeno da se na ime ekvivalenta za vunu i kostrijet (kil ve yapağı bedeli) naplati za svaku ovcu i kozu po jedna para i da se novac pošalje po Sejjid Mustafa-agi i preda blagajni »*İrâd-i cedîd-i hümayûn hazinesi*«. Međutim, kada je mubašir za srez Černicu, u kome ima srazmjerno dosta ovaca i koza htio da broji stoku i da naplati navedenu pristojbu, po nagovoru kneza Nikole odbili su da se tome pokore. Zbog toga je ponovo izdana carska zapovijest, kojom je ova dužnost povjerena Sabit Mehmed-paši. Ali se raja ovog područja nije htjela ni njemu pokoriti, štaviše, tražili su pomoć iz Mostara i ostalih susjednih krajeva. Zato se skreće pažnja svima da spriječe svakoga ko bi htio da priteče u pomoć ovoj nepokornoj raji. — Orijentalni institut, sidžil br. 16, list 19v.

⁵⁸ Prof. Enver Ziya Karal, *Selim III'nin hattı hümayûnları*, Ankara 1946, s. 92—93.

Jedna kesa (kîse, kесе) iznosila je:

- a) u doba Mehmeda II Fatiha 30.000 akči;
- b) sredinom XVI vijeka (944=1537) 20.000 akči;
- c) u XVII vijeku (u budžetu Ejubi Efendije) 1 groš je iznosio 80 akči, a 1 kesa 500 groša ili 40.000 akči;
- d) krajem XVII vijeka (1100=1688) 1 groš = 120 akči, 1 divani kesa = 416 2/3 groša ili 50.000 akči, 1 rûmî kesa = 500 groša ili 60.000 akči. Isto je tako u XVIII vijeku i u doba Selima III. Egipatska kesa (Mısır kesesi) iznosila je 600 groša ili 72.000 akči.

I. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilatı*, Ankara 1943, s. 354.

⁵⁹ Krajem rebia I 1222 godine (29. maja — 7. juna 1807) izdan je fermant kojim je naredeno da se objavi narodu da je ukinuta ova nova regularna vojska. — Orijentalni institut, Muvekkit: Tarih-i Bosna, s. 193.

Interesantan je ovaj podatak iz naših krajeva, iz koga se vidi da se dolaskom na upravu novog režima politički kurs potpuno izmijenio. Naime, za vrijeme Selima III pozivani su vojni stručnjaci iz zapadnih zemalja radi što bolje organizacije nove vojske. Štaviše, prema ugovoru

Tako je došlo i do ukidanja pristojbi na vunu i kostrijet. Ali, kao što se vidi iz fermana od 21 rebia I 1222 godine (29 maja 1807), naređeno je da se ove pristojbe za 1222 godinu prikupe, a da se tek od početka 1223 godine, tj. od 1 marta 1808 godine (po starom kalendaru) više ne ubiru⁶⁰. Ovo jasno pokazuje da je država bila u teškim finansijskim prilikama i da se zbog toga nije mogla odreći tih prihoda za tekuću godinu.

Koliko je bilo neshvaćanja o potrebi reformama kod rukovodilaca novog režima, vidi se najbolje iz obrazloženja o ukidanju poreza na vunu i kostrijet. Tu se doslovno veli ovo:

»Pod nazivom novi prihod (*irâd-i cedîd*) prije je bilo uvedeno da se jednom godišnje od početka marta kupi po jedna para na svaku ovcu i kozu u svim zaštićenim zemljama na ime pristojbi na vunu i kostrijet. I to je redovno kupljeno. Ali pošto nije podesno da se nanovo uvode ovakve pristojbe na ono što spada u hranu i najnužnije potrebe, to je u cilju regulisanja ovoga održano šire savjetovanje u konaku najobrazovanijeg među svestranim učenjacima i najplemenitijeg među pobožnim prvacima, sadašnjeg šejhulislama i muftije, našeg gospodina Sejjid Mehmeda Abdullaha, neka mu uzvišeni Allah učini trajnim njegove vrline. S obzirom da je postalo jasno da je spomenuta pristojba na vunu i pristojba na kostrijet od angorskih i običnih koza, kao i pristojbe na otvoreno-plavu boju, na tamno-plavu, zelenu i tamno-crvenu boju *jedna vrsta nasilja i nepravde* prema pojedincima, trgovcima i siroti raji, to je na tom zasebnom vijeću zaključeno da se ove brojne pristojbe potpuno ukinu, računajući od 1223 godine«.

Ovaj reakcionarni režim srušen je vojnom intervencijom Aledar Mustafa-paše, ali je kasnije i on pao kao žrtva janičarske pobune. Zato i novi sultan Mahmud II (1808—1839), koji je bio naklonjen reformama, u prvo vrijeme nije mogao djelovati u tom pravcu⁶¹. Ali zaoštrenost između ovih dviju struja trajala je i dalje i dovela do ponovne pobune janičara 1826 godine. Energičnim mjerama centralne vlade silom je ugušena ova pobuna i ukinut ovaj rod vojske, koji je u prvim stoljećima razvoja Osmanske države vršio tako značajnu ulogu. Istom poslije toga moglo se pristupiti sprovođenju izvjesnih reformama na vojnom, ekonomskom i kulturnom polju. U

ru s Francuskom, iz Dalmacije bilo je upućeno u Istanbul 500 artiljercara Francuza pod komandom jednog generala i oni su na tom putu bili došli do Busovače. Po naređenju Porte bosanski valija saopštio je tom generalu da se vrate, jer nisu potrebni više. — Muvekkit, Tarih-i Bosna, s. 191—192.

⁶⁰ GHB, sidžil sarajevskog kadije, br. 47, s. 126.

I u sidžilu blagajskog kadije ima ferman od 5 rebia II 1222 godine (12 juna 1807) istog sadržaja, samo nije u cijelosti prepisan. — Orientalni inštitut, sidžil br. 55, list 45v.

⁶¹ U fermanu od početka ševala 1223 godine (20—29 novembra 1808), koji je zaveden u sidžilu sarajevskog kadije 1 muharema 1224 godine (16-II-1809), između ostalog, stoji i ovo: »Stari odžaci uživaju moje carsko priznanje. I pošto je nanovo ustrojena vojska (*nizâm-i cedîd askeri*) ukinuta u Istanbulu, a moja je carska želja da i ubuduće ne bude, to — kada vam svima bude poznato da je ona prokleta — ako pod vašom vlašću i upravom ima nanovo ustrojene vojske, nastojte da je složno što prije ukinete. — GHB, sidžil br. 48, s. 97.

ovom drugom periodu vlade Mahmuda II pripremljen je na taj način teren za tanzimat, koji je proglašen u početku vlade Abdulmedžida I (1839—1860).

Što se tiče poreza na sitnu stoku, to je početkom 1274 godine (1857) odlučeno da se u sandžacima Rumelije uzima jedna određena pristojba⁶². I taj porez na sitnu stoku (*agnâm rîsûmû*) proveden je u svim krajevima Osmanske carevine. Na svako bravče (izuzimajući jagnjad i jarad) uzimano je od pet do šest groša. Međutim, u Bosanskom ejaletu se to nije primjenjivalo sve do 1868 godine. Tada je izdata naročita zapovijest da se i u ovom ejaletu uzima na svako bravče po 60 para, a to znači ispod polovine nego što je u drugim vilajetima. Pošto je Bosna kao periferiska oblast bila vrlo osjetljivo područje, to je za nju propisan manji iznos ovčarine da se narod ne bi bunio⁶³.

Ali i pored toga kupljenje poreza na sitnu stoku išlo je dosta teško, naročito u Hercegovačkom sandžaku. I kada je 1871 godine ovaj porez povišen na 2 groša, hercegovački mutesarif je predlagao vilajetu da se propis o povišenju poreza ne primjenjuje u ovom sandžaku⁶⁴. Ovaj iznos poreza na sitnu stoku u Bosanskom ejaletu ostao je nepromijenjen do 1878 godine. Jedino je 1877 godine, zbog teških finansijskih prilika i ratova, naročitim zakonom propisano da se izuzetno za ovu godinu pored redovnog iznosa ovog poreza naplati još jedan iznos kao ratna pomoć s tim što će se to trošiti isključivo za troškove rata.

Taj zakon glasi:

Zakon o povećanju poreza na ovce i koze za ratne potrebe od 11rebja II 1294 godine (25 aprila 1877), usvojen od strane Državnog savjeta (*Şûrâyi Devlet*), Narodne skupštine (*Hey'eti Meb'ûsan*) i Senata (*Hey'eti Âyân*).

⁶² Orijentalni institut, Vil. ar. br. 29/58. (Pismo od 16 džumada II 1247 = 1-II-1858 godine).

⁶³ U bujuruldiji bosanskog valije od 14 muharema 1285 godine (7 maja 1868), koja je tom prilikom upućena bihaćkom naibu i zamjeniku mutesarifa, te muftiji i ostalim, naročito se podvlači da treba narodu objasniti da je iznos ovog poreza za Bosanski vilajet mnogo manji nego u drugim dijelovima Osmanske carevine. — Orijentalni institut, dokumenat br. 4651.

⁶⁴ U depeši od 21 februara 1286 godine (1871. po starom kalendaru), upućenoj Bosanskom vilajetu, hercegovački mutesarif ističe da je prilikom uspostavljanja pristojbi na sitnu stoku (*resm-i agnâm*). bilo dosta poteškoća prilikom ubiranja ovog poreza. S obzirom na to, on smatra da će povišenje poreza

prouzrokovati još veće neprilike. Ukazuje na izuzetan i osjetljiv položaj Hercegovačkog sandžaka i traži da se to povišenje ne primjenjuje na ovom području.

U svome odgovoru od 23 februara Vilajet uvažava te navode, ali podvlači da je to propisano za cijelu državu, te bi nezgodno bilo praviti izuzetak za Hercegovinu, jer bi se to onda moglo tražiti i za druge oblasti. A što se tiče poteškoća prilikom uvođenja ovog poreza, to je rezultat propagande nekih smutljivaca (*ehl-i fesad*) i zavaravanja naroda u nekim selima Mostarskog i Fočanskog sreza. Zato Vilajet preporučuje mutesarifu da sam ode u ta mjesta ili da pošalje ugledne ljude koji mogu da utiču na taj svijet, pa da im obrazlože stvar na podesan način. — Orijentalni institut, Vil. ar. br. 68/71.

Član 1.

Od pristojbi koje se u smislu uputstva i mjesnih prilika ubiru od ovaca i anhorskih i običnih koza pod imenom »agnâm rüsûmu« (pristojbe za sitnu stoku), uzimaće se i ubirati još jedan iznos kao ratna pomoć i to bez izuzetka u svim carskim zemljama, s tim da se troši isključivo za važne ratne troškove, ali da to bude ograničeno samo na ovu 1293 godinu.

Član 2.

Pošto je red da se svake godine na uobičajeni način otpočne s prebrojavanjem ovaca i koza 1 marta i da se završi do kraja ovog mjeseca i to na svakom mjestu grupa po grupa, a kako će i ove godine posao oko prebrojavanja biti već završen i defteri sređeni, to neće biti potrebno da se ponovo vrši brojenje za ubiranje nove duple pristojbe, nego će se kupiti prema pređašnjem prebrojavanju. Za ovo će se vlasnicima ovaca izdati posebne potvrde.

Član 3.

Pošto po propisu ne treba vršiti pritisak na vlasnike sitne stoke da bi se ovčarina odjednom i u potpunosti prikupila, nego da se uzima u tri rate, tj. u mjesecima martu, aprilu i maju, to će se i ova dupla pristojba kupiti u ratama u junu, julu i do kraja avgusta⁶⁵.

I posle okupacije Bosne i Hercegovine porez na sitnu stoku zadržan je do kraja 1912 godine. U početku je visina poreza na ovce i koze bila ista, a kasnije je porez na ovce sukcesivno snižavan, a na koze — zbog štete koju čine — povećavan. Od početka 1913 godine ovaj se porez kod nas ne uzima.

Oslobođenje od poreza na sitnu stoku

Posjednici sitne stoke davali su propisanu novčanu pristojbu, ukoliko po svojoj funkciji u državnoj službi nisu bili oslobođeni ovog poreza bilo djelomično ili potpuno.

Neki civilni i vojni funkcioneri i pripadnici vojnih formacija nisu davali ovaj porez do određenog broja sitne stoke. Od njih je država uzimala porez samo za onaj dio ovaca i koza koji su imali preko toga broja. Tako su bili oprošteni ovog poreza do 150 brava: viši državni funkcioneri (*ashâb-i menâsib*), potomci Muhamedove porodice (*sâdât*) i dvorski službenici s timarom ili s platom (*padîşah kulu* = carske sluge)⁶⁶.

⁶⁵ Vilajski arhiv, br. 89/77. Sprovođni akt Ministarstva finansija, kojim je Bosanskom vilajetu dostavljen tekst gornjeg zakona, datiran je 24-V-1877 godine.

Želim napomenuti da 1293 godina, koja je navedena u čl. 1 spomenutog zakona, nije hidžretska nego finansijska, koja traže od 1 marta 1877 do kraja februara 1878 godine i to po starom kalendaru.

⁶⁶ Zakon za ovčarinu od 1596. — Or. institut, kodeks br. 1, II, list 83.

U jednom beratu sultana Murata I od 759/1358 godine govori se o oslobođenju »seyyid«-a od desetine i ovčarine (*koyun hakkı*). — TOEM, Istanbul 1914, s. 245.

Postoji i ferman da se od *sâdât*«-a ne uzima ovčarina do 150 ovaca, jer se smatra da im je to potrebno za njihovo izdržavanje. — Or. institut, kodeks br. 1, II, list 80.

Spahije i spahiški sinovi, koji su učestvovali u vojnim pohodima (kao »eşküncü), nisu davali porez na stoku do 300 brava. O tome se govori u kanun-nami Nišandži Mehmed Čelebije od 1559 godine. Ali i kasnije u doba Selima II i Murata III izdavane su carske zapovijesti o navedenom oslobođenju spahija⁶⁷. Prema zakonu za Silistru od 1569 godine eşkünci«-je nisu uopšte davali ovčarine one godine kada su išli na vojnu⁶⁸.

Po zakonu o vojnicima iz doba Sulejmana Zakonodavca oni su bili oprošteni od harača, ispendže, desetine sa baština, desetine od košnica, pristojbi na svinje (*resm-i hunzır*) i od ovčarine do 100 brava. A od viška davali su po jednu akču na 2 ovce⁶⁹.

Starješine pješaka zvanih »yaya« ili »piyade« bili su oprošteni poreza na sitnu stoku do 60 brava. Isto tako starješine maslara (*yağcılar*) nisu davali ovčarine do 60 brava, a iznad toga na svako 40 ovaca davali su po jednu jungu (oku i po) masla⁷⁰.

U kanun-nami Sulejmana Zakonodavca stoji da pješaci (*yayalar*), kao pripadnici vojnih odreda, ne daju ovčarine⁷¹.

Među one koji su bili potpuno oslobođeni poreza na sitnu stoku spadali su knezovi i primićuri, koji su kao nahijске i seoske starješine bili posrednici između naroda i turskih vlasti i koji su pomagali povjerenicima pri kupljenju raznih poreza⁷².

U sandžacima na području Ugarske sličnu dužnost vršile su seoske i nahijске starješine, koji se u turskim izvorima nazivaju »bırov« ili »bırō (od mađarskog »bırō — seoski sudija). Oni nisu davali glavarine (*cizye*) niti »resm-i kapu«, ali su davali ovčarinu⁷³.

⁶⁷ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 334, napomena 158. Tu se navodi da i kadije i muderisi u vilajetu Rum i u nekim mjestima Anadolije nisu davali ovčarine. Ali pošto su neki od njih zloupotrebljavali tu svoju privilegiju izjavljujući i za rajinske ovce da su njihove, to je riješeno da i oni bez izuzetka plaćaju porez na sitnu stoku.

O ovom oslobođenju spahija od poreza na sitnu stoku se govori i u kanun-nami za Bigu od 1517 godine. — *Kanunlar*, s. 19.

A u kanun-nami za Ič-II od 1584 godine se naglašava da se ovčarina ne uzima od pravih spahija (*asıl sipahi*) i starih dvorskih službenika (*kadımi kapukulu*). Ali ako je neko bio raja ili juruk pa kasnije dobio timar ili stupio u neku vojnu jedinicu sa platom, davaće ovčarinu i ostale pristojbe. — *Kanunlar*, s. 50.

U jednom zakonu za Ič-II (bez datuma) penzionisane spahije (*müttekaid*) takođe ne daju porez na sitnu stoku, jer su upisani kao »eşkünci«-je, te jedan od njih petorice ide na vojnu kada mu je red. — *Kanunlar*, s. 54.

⁶⁸ *Kanunlar*, s. 278—279.

⁶⁹ Isto, s. 265. — H. Hadžibegić, *Džizja ili harač, Prilozi III—IV*, Sarajevo 1953, s. 65.

⁷⁰ Isto, s. 254.

⁷¹ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 355.

⁷² *Kanunlar*, s. 400. — H. Hadžibegić, *Kanun-nama s. Sul. Zak.*, s. 370—371. — Zakon za vlahе Smederevskog sandžaka od 1527 godine (*Kanunlar*, s. 324). — Br. Đurđev, *Bosanska kanun-nama od 1530 godine*, cit., s. 194 i 200, *Požeška kanun-nama iz 1545 godine* (GZM, Sar. 1946, s. 123 i 136), *Sremska kanun-nama iz 1588—89 godine* (GZM, Sar. 1950, s. 274 i 281—282). — *Defteri za Požeški sandžak: Tapu defteri* № 243 (Or. institut, fotokopija 40/2), 351 (Or. institut, fotokopija 38/3), 672 (Or. institut, fotokopija 46/5).

⁷³ *Kanun-nama za Budim i sandžake Estergon, Hatvan i Novigrad iz doba sultana Sulejmana Zakonodavca*. Isto tako *Kanun-nama za sandžak Kopan i Šimontorna iz vremena Selima II*. *Kanunlar*, s. 301 i 320.

U jednom popisu džizje za Budimski sandžak od 1548—49 godine na više mjesta se navodi da je ovaj

Prema zakonu o jurucima iz doba Sulejmana Zakonodavca oni su davali ovčarinu. Ali u slučaju rata, oni, koji su išli na vojnu, nisu plaćali ovaj porez⁷⁴. Isti takav propis nalazi se i u zakonu za juruke Kodžadžika od 1584 godine⁷⁵.

Po zakonu o jurucima iz doba sultana Mehmeda II, njihovi odžaci sastojali su se od 24 osobe i to: 1 »eškinci« (koji je učestvovao u ratu kao konjanik — »cebelü«), 3 pod imenom »çatal« (prema oružju koje su nosili) i 20 jamaka⁷⁶. Kasnije je određeno da jedan odžak sačinjava 25 ljudi, a da od njih petorica ide na vojnu kao »eškinci«-je. Početkom rebia II 992 godine (12—21 aprila 1584) izdat je ferman da se njihovi odžaci povećaju za pet ljudi. Prema toj zapovijesti odžak je sačinjavalo 30 osoba i to 5 »eškinci« i 25 jamaka⁷⁷. Ali Čauš navodi da je jurucima data zemlja s tim da kao pješaci učestvuju u ratu. Svaki je odžak imao 30 ljudi, od kojih je naizmjenično išlo na vojnu pet pod imenom »eškinci«⁷⁸.

Prema jednoj carskoj zapovijesti od 3 safera 1110 godine (10-VIII-1698), svako šest juruka se smatra kao jedan vojnik, jer naizmjenično jedan od njih ide na vojnu. I zbog toga, alko su oni skupa imali 150 brava, nisu davali ovčarinu nego samo za onaj dio iznad toga broja⁷⁹.

I derbendžije su do izvjesnog broja stoke bili oslobođeni ovčarine, ukoliko su za to posjedovali carski ferman. Zato su pobirači ovog poreza imali da utvrde koliko imaju stoke iznad toga broja, koji je bio označen u carskoj zapovijesti, te da im samo od toga uzmu propisani iznos⁸⁰.

Prema bosanskim popisnim defterima iz druge polovine XV i iz XVI vijeka derbendžije su kod nas davali ovčarinu, a bili su oslobođeni svih vanrednih nameta i tereta što se računalo kao protunagrada za čuvanje klanaca. Na primjer stanovnici Priboja, koji se još od vremena sultana Mehmeda II smatrao derbendom, bili su oslobođeni od svih vanrednih nameta i tereta⁸¹. Ali, kao što je zavedeno u bosanskom defteru od 894 = 1489 godine, oni su davali

porez preko njih naplaćen. Tako, npr., kod nahije Višegrad, koja pripada Budimu, stoji da je b i r ö Benedik (mađ. Benedek — Benedikt) predao 250 akči na ime džizije za pet kuća. Glavarina je na ovom području kupljena po domaćinstvu, a ne po glavi — L. Fakete, Die Siyāqatschrift in der türkischen Finanzverwaltung, Budapest 1955, s. 176.

Oni se spominju i u četiri prepisa iz blagajničke knjige o naplaćenim daćama grada Debrecina u godinama 1603, 1618, 1623 i 1637 i navode sume koje su oni prikupili na svom sektoru i položili državnoj blagajni. — Isto, s. 352—359.

⁷⁴ Kanunlar, s. 260—262.

⁷⁵ Isto, s. 262—264.

⁷⁶ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 268—269, napomena 300.

⁷⁷ Kanunlar, s. 262 (Zakon o jurucima Kodžadžika od 992/1584 godine).

⁷⁸ H. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću, GZM, Sarajevo 1947, s. 176, napomena 10.

⁷⁹ Agnâm defteri № 3980.

⁸⁰ Franz Babinger, Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., Erobers (I. Teil: Das Qānūn-nāme-i sultāni ber müdscheb-i 'örf-i 'osmāni), München 1956, s. 121—125.

⁸¹ Tapu defteri № 18 (Sumarni defter za sandžak Bosnu od 1485 god.) — Or. institut, fotokopija 61/16.

običajne pristojbe (*rūsûm-i örfiye*), ovčarinu (*âdet agnâm*), džizju i ispnđu⁸². Isto je i u bosanskom defteru od 1528—30 godine⁸³.

Selo Rabina, koje je u hercegovačkom defteru od 1477 godine bilo upisano u carski has s tim da plaća otsjekom određenu filuriju (*maktu' filuri*), a pripadalo je Blagaju, bilo je oslobođeno: harača, ispendže, *ovčarine* (*koyun âdeti*) i ostalih vanrednih nameta. Ali je davalo desetinu na zemlje koje je obrađivalo. Navedene povlastice je imalo zato što je preuzelo na se obavezu da čuva i osigurava blagajski klanac prema postojećem običaju⁸⁴.

Prof. Uzunčaršili navodi jednu kanun-namu prema kojoj su sokolari, kobčari i jastrebari bili oslobođeni, pored ostalog, i ovčarine, ali ne kaže iz kojeg je vremena⁸⁵. Mislim da se ovdje radi o povlaštenim sokolarima, koji svoje dužnosti vrše od starina. To zaključujem po tome, jer je bilo i takvih koji su bili raja, pa postali sokolari i koji su zbog toga bili oslobođeni samo vanrednih daća i nameta⁸⁶.

U zakonu za Ohrid od 1613 godine govori se o ovoj vrsti sokolara. U njemu se doslovno kaže: »Sokolari koji se nalaze u Ohridskom sandžaku ne spadaju u stare sokolare niti su u starom defteru upisani. I pošto su oni raja i sinovi raje, to je izdana carska zapovijest da se oni ne upisuju u novi defter kao sokolari. Međutim, za one sokolare koji sada imaju berate i za koje je došla carska zapovijest da se iznad njihovih imena napiše u novi defter da su sokolari sa beratom, a ispod njih da se zapišu rajinske pristojbe (*rūsûm-i raiyyet*), neka se u smislu carske zapovijesti naznači iznad njihovih imena da su sokolari sa beratom. Ali je u novi carski defter zavedeno da oni na svoje baštine i odvojene njive koje posjeduju daju spahiji — kao i ostala raja — desetinu i salariju i sve ostale pristojbe koje se odnose na spahiju, a da su oslobođeni vanrednih divanskih nameta i običajnih tereta«.⁸⁷

Isto tako u Moreji — prema starom defteru — nije bilo sokolara, nego su kasnije prilikom popisa koji je vršio Kajtas-zade bili upisani. Prilikom popisa koji je obavio Mismari-zade stavljeno je iznad njihovih imena da su sokolari, i da su oslobođeni samo od vanrednih nameta. Ali je uz to napisano da oni treba da daju svojim spahijama desetinu i pristojbe na svoje baštine i druge rajinske pristojbe. Međutim, 1716 godine izvršena je kontrola i konstato-

⁸² *Tapu defteri* № 24. — Orijentalni institut, fotokopija 62/50.

⁸³ U ovom se defteru isto tako na više mjesta govori o derbendžijama i o tim njihovim privilegijama, kao npr., za Novu Varoš i Kratovo. — *Tapu defteri* № 157. — Or. institut, fotokopija 65/199.

⁸⁴ *Tahrir defteri* № 5. Or. institut, fotokopija 7.

⁸⁵ U toj se kanun-nami veli za njih da su oslobođeni: harača, ispendže, pristojbi na košnice, desetine sa baština, davanja kurira (ulak), odgajivača pasa (segban), zidana (cerehor) i popravljanja utvrda,

zatim od vanrednih divanskih daća (avâriz-i dîvaniye) i običajnih tereta (*tekâlif-i örfiye*). — Ord. prof. I. H. Uzunčaršili, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 423.

⁸⁶ Prema zakonu za sandžak Bigu od 1517 godine samo oni sokolari čiji su i preci bili sokolari uživaju povlastice na osnovu carskih berata. A oni koji su sami ili čiji su očevi bili raja pa postali sokolari, a na osnovu berata uživaju čifluk, smatraju se kao raja. *Kanunlar*, s. 20.

⁸⁷ Isto, s. 296.

vano da je potpuno nestalo njihovih baština, da su lovci i gnjezdari pomrli, a gnjijezda zapuštena, te su upisani kao ostala raja⁸⁸.

Kada je 1102 godine (1690—1691) država preuzela u svoje ruke kupljenje ovčarine, neki sokolari, kobčari i jastrebari — pod izgovorom da su oslobođeni — ustezali su se od davanja ovog poreza. U zapovijestima, koje su tim povodom izdavane, naročito je isticano da se ne smije tolerisati to njihovo suprotstavljnje od davanja ovog poreza. U istom smislu govori se i o vojnicima i derbendžijama⁸⁹.

U fermanu Selima III, upućenog bitoljskom kadiji, govori se o privilegijama sokolara u selu Dihovo. U ovom selu bilo je tada upisano 35 odgajivača sokola, koji su imali povlastice. Prema uredbi o broju odgajivača jastreba, sokolova i kobaca, njihov je broj u Anadoliji i Rumeliji sveden na 1008, a od njih su samo 462 bili povlašćeni. Ovi su bili oslobođeni divanskih nameta, običajnih i teških tereta, od *nüzül*«-a i »*celepkešan-i agnâm*«-a, a njihove baštine i baltaluci od desetine, od taksi na vinograde i bašte, od »*sürgün*«-a (progona), od dužnosti pismonoše (*ulak*), od davanja produkata pašama, od davanja »*tain*«-a, od pristojbe za kaftan. Zatim, muslimani su bili oslobođeni od pristojbi na zgrade, a šticienci-nemuslimani od ispanđe, od svih običajnih i teških tereta (*tekâlif-i örfiye ve şâkka*), od pristojbi na proizvode za njihovu ličnu potrebu, od pristojbi na bačve i mijehove i kazane, od kosidbe sijena i slame, od davanja prenoćišta vojnicima i službenim upravnim organima.

O tim povlasticama izdan je »*hatt-ı hümayûn*«, a spomenutim odgajivačima tog sela — kojih ima 35 — bili oni s baštinom ili bez baštine, izdat je berat kojim se te povlastice i dalje zadržavaju⁹⁰.

Prema jednoj bilješci o daćama sokolara u Bitoljskom kadiluku od 8 ševala 1218 godine (I-II-1804), oni su godišnje davali ukupno 1750 groša. Od toga je na 14 kuća sela Dihovo otpadalo 380 groša⁹¹.

Što se tiče sveštenika i kaluđera, pitanje njihovog oslobođenja od poreza na sitnu stoku tretirano je u pojedinim krajevima različito. Prema defteru za Tirhalu od 1454—55 godine neki kaluđeri nisu davali porez na sitnu stoku još od vremena Bajezida⁹². Isto tako sveštenici u sandžacima Kopan i Šimontorna nisu davali ovčarinu⁹³. Međutim, po kanun-nami za Budim, Ostrogon, Hatvan i Novigrad iz doba Sulejmana Zakonodavca sveštenici nisu davali glavarine (*cizye*) niti »*resm-i kapu*«, a davali su ovčarinu⁹⁴.

Prema podacima u arhivi Bosanskog vilajeta sveštenici u Bosni nisu bili oslobođeni poreza na sitnu stoku, jer o tom nije postojala nikakva zapovijest. Međutim, neki katolički sveštenici su odbi-

⁸⁸ Isto, s. 331.

⁸⁹ *Agnâm defteri* №. 3980 (Zapovijest od 10 avgusta 1698 godine,

⁹⁰) Panta Džambazovski, *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, Skopje 1953, s. 29—30.

⁹¹ Isto, s. 83.

⁹² Dr. Halil Inaldžik. *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi III—IV, Sarajevo 1953, s. 47, napomena 148.

⁹³ Propis glasi: »Sveštenici ne daju filuriju niti »*resm-i kapu*« niti porez na sitnu stoku. A s obzirom da su dosada davali desetinu svojim spahijama, neka je opet daju«. — *Kanunlar*, s. 320.

⁹⁴ Tu stoji ovo: »Sveštenici ne daju džizju niti »*resm-i kapu*«, ali treba da daju porez na sitnu stoku (*âdet-i agnâm*). — *Kanunlar*, s. 301.

jali da daju ovaj porez. Kao opravdanje za to oni su navodili poznatu povelju (*ahdnâme*) sultana Mehmeda II, koja se nalazi u fojničkom samostanu, i ferman od 1 zh. 1263 godine (10-XI-1847). Ali pošto se te carske isprave odnose samo na oslobođenje crkvenih zemalja na području Fojnice, Kreševa i Sutjeske od desetine i drugih daća koje se odnose na te zemlje to je naređeno da se i od sveštenika naplati porez na sitnu stoku⁹⁵.

Isto tako za one koji su živjeli u tekijama važno je pravilo da se o oslobođenju može govoriti samo onda ako postoji o tome specijalno naređenje. Znači da su oni davali porez na sitnu stoku. U tom smislu imamo dokumenata u arhivi Bosanskog vilajeta.

U kanun-nami za Ič-II od 1584 godine navodi se da oni koji žive povučeno u tekijama (*zayıvedar*), kao i oni koji su oslobođeni izvjesnih poreza (*muâf olanlar*) treba da daju ovčarinu. Od njih se neće uzimati ovaj porez jedino u tom slučaju ako je u defteru upisano da su oslobođeni ovčarine⁹⁶.

Prema ovoj kanun-nami oni koji rade na ozirištima pored rijeka ne daju porez na sitnu stoku⁹⁷.

Rudari takođe nisu davali porez na sitnu stoku. Prema zakonu za rudnik Kreševo, rudari su davali s kuće na kuću po jednu filuriju, a nisu davali harača, ispendže, niti pristojbi na mlinove, a ni porez na sitnu stoku. Osim toga bili su oslobođeni vanrednih daća i divanskih nameta⁹⁸.

⁹⁵ Fojnički kajmakam je 6 rebia II 1920 godine (21 maja 1873 — po starom kalendaru) izvijestio Vila- jet da katolički sveštenici neće da plate porez na sitnu stoku, tvrde- ći da su oslobođeni. U prilogu je dostavio prepis fermama od 1847 go- dine, na osnovu kojeg oni misle da su oslobođeni. U tom se fermanu kaže između ostalog: »Prema onom što iskazuje carska povelja (*Ahd- nâme-i Humâyûn*) i moja časna za- povijest, koja je prije izdata, a koja se nalazi u rukama navedenih sve- štenika, treba da se i ubuduće uva- žavaju njihove slobode, koje su od davnina na snazi, i da se ne uzne- miravaju ni sa čije strane pod vi- dom običajnih daća i pristojbi za crkvu i drugo...«

Povodom ovog dopisa Upravno vi- jeće Bosanskog vilajeta dalo je obja- šnjenje da se u fermanu ne spomi- nje oslobođenje od poreza na sitnu stoku, nego da se to odnosi na cr- kvene zemlje. I prema tome oni tre- ba da daju porez na sitnu stoku.

Prema izvještaju Upravnog vije- ća za Fojnički kadiluk od 11 juna 1873 godine (po starom kalendaru) sveštenici na njihovom području imali su 167 ovaca i 101 kozu, tj. ukupno 268 komada sitne stoke, za koju treba da dadu 536 groša. Vila-

jet je naredio da se ta suma od njih naplati.

Orientalni institut, dokument br. 4594.

Bilo je sličnog ustezanja i u Trav- ničkom sandžaku, ali bez osnova, te je porez naplaćen. — Or. institut, Vil. arhiva, br. 161/72 i 83/73.

U Bihaćkom sandžaku niko nije podnosio molbu da bude oslobođen od poreza na ovce i kože. — Or. institut, Vil. ar., br. 12/73.

U istom smislu imamo i izvještaj Upravnog odbora iz Čajniča. — Or. institut, Vil. ar. 9/73.

⁹⁶ Kanunlar, s. 50.

⁹⁷ U kanun-nami stoji da oni ne daju ne samo ovčarinu nego ni pri- stojbe na čifluk (*resm-i çift*) niti vanredne namete (*avâriz*), ali ostale pristojbe daju. Ako pak imaju ra- jinske zemlje, onda daju vanredne namete. — *Kanunlar*, s. 54.

U kanun-nami za Ozer iz vreme- na Murata III kaže se za one koji rade na ozirištima uz tekuće vode da su oslobođeni poreza na sitnu sto- ku, zatim od divanskih nameta (*avâriz-ı divaniye*), običajnih tereta (*tekâlif-i örfiye*) i »*resm-i hane*« (pristojba na kuću, domaćinstvo). — Isto, s. 228.

⁹⁸ Nedim Filipović, *Kanuni za Bo- sneu i Hercegovinu iz XV vijeka*,

Po kanun-nami za sandžak Bigu od 1517 godine potomci zavještača (*evlâd-i vâkif*) bili su oslobođeni ovčarine⁹⁹. Ovo je svakako jedan specijalan propis i nema opšteg karaktera.

Bilo je oslobođenja i zbog neke specijalne obaveze i dužnosti vojnog karaktera. Tako je, npr., selo Varvara u Smederevskom sandžaku, prema defteru iz doba Sulejmana I, bilo oslobođeno ne samo harača i vanrednih nameta (*avârız*) nego i ovčarine (*âdet-i agnâm*) zato što su stanovnici toga sela prenosili topove u tvrđave ovog sandžaka¹⁰⁰.

Nadalje imamo primjera da je stanovništvo, koje bi nastradalo zbog rata ili ustanka, oslobođeno za izvjesno vrijeme od svih ili nekih poreza. Tako je, poslije Karlovačkog mira, stanovništvo Banata, Srbije i Bosne bilo oslobođeno zaostataka poreza iz prošlih godina. Osim toga neki se porezi nisu godinu dvije nikako kupili¹⁰¹.

Prema jednom dopisu Ministarstva finansija od 6 redžepa 1293 godine (27-VII-1876), koji je upućen Bosanskom vilajetu, krajevi postradali za vrijeme ustanka bili su oslobođeni desetine za jednu godinu, a od ostalih poreza za dvije godine. Ali po predlogu naročitog savjeta ministara izdata je carska zapovijest da i oni krajevi koji nisu stradali od ustanka budu oslobođeni od direktnih poreza za budžetsku 1292 godinu, tj. od 1 marta 1876 do 28 februara 1877 godine (po starom kalendaru)¹⁰².

Status vlaha stočara

Vlasi stočari nisu davali ovčarinu, jer je za njih važio poseban status. Najstarije podatke o njima imamo u defteru za Braničevo od 872 godine (1467—68). U njemu je za njih bilo napisano ovo: Svaka kuća treba da daje jednu filuriju, jednu ovcu s jagnjetom i jednog ovna. A katun, koji je tada sačinjavao 20 kuća, bio je obavezan dati 1 šator, 1 kolut sira, 3 užeta, 6 julara, 1 mijeh masla i 1 ovna. Ostale rajinske pristojbe *rüsûm-i raiyyet*, nisu davali¹⁰³.

Prema zakonu o vlasima u smederevskom defteru od 1476 godine svaka je kuća davala na Božić po 45 akči na ime filurije i 15 akči za 1 ovna. Od katuna, koji je činilo 50 filurija, uzimano je: 1 šator, 2 ovna, 2 kotura sira, 2 konopca i 3 julara. Za ovo je na svaku kuću otpadalo po 3 akče, što se takođe uzimalo na Božić.

Monumenta turcica, Tomus primus Serija I, sv. 1 (Kanuni i kanun-nami), Sarajevo 1957, s. 15.

⁹⁹ *Kanunlar*, s. 20.

¹⁰⁰ Oni su davali ostale daće i pristojbe (*hukûk ve rusûm*). — Tapu defteri № 1007 (Orientalni institut, fotokopija br. 55/33).

¹⁰¹ J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VII, s. 44; M. Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakında tetkikler* (na turski preveo M. Ziya), s. 181—182; Anmed Rasim, *Osmanlı tarihi*, Istanbul 1326—1328, sv. II, s. 780.

¹⁰² Orientalni institut, Vil. arhiva, br. 21/76.

Ministarstvo finansija je dalo isto tako objašnjenje i 15 februara 1877 godine. — Vil. ar., br. 70/77.

Iz jednog dopisa Ministarstva finansija upućenog Bosanskom vilajetu 19 safera 1293 godine (15 marta 1876) vidimo da je stanovništvo Bosne — izuzev bogataša i zakupaca — bilo oslobođeno zaostataka od desetine, ovčarine i raznih novčanih pristojbi, što je ubirano putem povjereništva, i to do konca budžetske 1288 godine, tj. do konca februara 1873 godine (po starom kalendaru). — Vil. ar. br. 8/76.

¹⁰³ *Maliye defteri* №. 5. — Or. institut, br. 60/7.

Osim toga, na Đurđevdan svaka je kuća davala po 20 akči za ovcu s jagnjetom. A to znači da je svaka vlaška kuća davala godišnje po 83 akče¹⁰⁴.

Ove obaveze smederevskih vlaha unesene su i u kanun-namu Sultana Zakonodavca. Ali oni nisu davali harač, ispendžu, desetinu, ovčarinu, mlađarinu, niti druge novčane pristojbe. Te su povlastice imali zato što su vršili vojničku službu i na smjenu čuvali izložena mjesta. A kad se vršio upad u neprijateljsku zemlju, po jedan iz svake kuće učestvovao je u tom pohodu¹⁰⁵.

U defteru za sandžak Hercegovne zemlje od 882 (1477—78) godine zavedeno je 107 vlaških džemata. Za svaku kuću bilo je određeno da daje godišnje: jednu filuriju, jednog ovna (odnosno 15 akči) i jednu ovcu s jagnjetom (od 12 akči). Katun je sačinjavalo 50 kuća, a davao je 2 ovna (60 akči) i 1 šator (100 akči). Tokom vremena vlasi su se spuštali u polja i već u XVI vijeku većina ovih vlaških skupina bila je naseljena u selima¹⁰⁶.

U navedenom popisnom defteru za Hercegovinu zapisano je na jednom mjestu (list 5v), da tri sela u nahiji Vranica plaćaju ot-sjekom i da su oslobođeni harača, ispendže i poreza na sitnu stoku (*âdet-i agnâm*). Na drugom mjestu ovog deftera (list 6v—7r) stoji da selo Rabina, koje pripada Blagaju, spada u carski has i da po-rez plaća ot-sjekom (85 po 45 = 3.825), a da je oslobođeno harača, ispendže, poreza na sitnu stoku i vanrednih daća (*avâriz*). Ali treba da daju desetinu sa zasijanih zemljišta.

U sumarnom defteru za sandžak Bosnu od 890/1485 godine, gdje su uneseni podaci za vlahu u oblasti Pavlovića, zavedene su iste obaveze za svaku kuću i za katun kao cjelinu.¹⁰⁷

U tom defteru za vlahu u Nikšićkoj nahiji zapisana je ova bilješka: »Oni plaćaju po vlaškom običaju, to su stare spahije. S kuće na kuću daju po jednu filuriju, po jednog ovna i jednu ovcu s jagnjetom; a na svako 50 kuća jedan šator, na 60 kuća jednog ovna, ili vrijednost toga što je spomenuto¹⁰⁸. Isti se tekst nalazi i u bosanskom defteru od 1489 godine¹⁰⁹.

U ovom bosanskom defteru kod tvrđave Maglaj zapisano je poimenično 11 knezova i 83 vlaške kuće, odnosno starješine tih kuća, među kojima ima šest primićura. Za vlahu se navodi da oni po vlaškom običaju plaćaju pristojbe sandžakbegu, a za knezove da su oslobođeni filurije i davanja ovnova i ovaca. Ovi knezovi, koji su određeni carskom zapovijesti, ima da održavaju poredak na svom sektoru¹¹⁰.

¹⁰⁴ *Maliye defteri* №. 16 — Or. institut, fotokopija 52/5.

Na jednom mjestu u ovom defteru (fotokopija 52/147) zavedeno je 35 vlahu i zapisano ovo: »Spomenutim vlasima je izdata carska zapovijest da se oslobađaju vlaških pristojbi (*eflak rûsûmu*), jer služe u tvrđavama Zvornik, Srebrenica i Hava-la«.

¹⁰⁵ H. Hadžibegić, *Nav. kan.*, s. 371.

¹⁰⁶ *Tahrir defteri* №. 5. — Nedim Filipović, cit., s. 12. — Dr. Halil Inalcik, cit., s. 33—34.

¹⁰⁷ *Defter-i mücmel-i livai Bosna, Tahrir defteri* №. 18. — Or. institut, fotokopija 61/10.

¹⁰⁸ Navedeni defter br. 18. — Or. institut, fotokopija 61/83.

¹⁰⁹ *Tapu defteri* №. 24. — Or. institut, fotokopija 62/364.

¹¹⁰ Isti defter. Or. institut, fotokopija 62/51.

Na drugom mjestu ovog deftera i ispod jednog sela (Pridvorice) na području Višegrada data je ova napomena: »Pošto su se hrišćani starog sela razišli i to selo ostalo пусто, to su se mnogi tu nastanili i plaćaju po vlaškom običaju. Na dan poznat pod imenom *Hızır İlyas* (Đurđevdan) oni daju s kuće na kuću po 83 akče godišnje. Tako je ponovo zavedeno u defter«¹¹¹.

U popisnom defteru za Bosanski sandžak, koji je pisan 1528—30 godine, navode se razne mukate, tj. zakupi državnih poreza. Između ostalih, spominje se i zakup ovčarine vlahu, vojvukcu, posjednika čifluka, akindžija i martolosa u ovom sandžaku, koji su tada zavedeni kao raja, a čiji godišnji prihod iznosi 318.259 akči¹¹². Iz ovog proizlazi da vlasi stočari, prelazeći vjerovatno na zemljoradnju, gube svoje dotadašnje povlastice.

U Hercegovačkom defteru iz 1550 godine naišao sam na jednu bilješku za nikšićku rajnu, datiranu 17 džumada I 957 godine (3 juna 1550). Tu se, uglavnom, veli ovo: Nikšićka raja davala je po vlaškom zakonu godišnje po 180 akči. Ova je nahija bila vezana za Bosnu, te je neka raja spadala u has bosanskog sandžakbega, druga u has hercegovačkog sandžakbega, a neka u zeamet zaima Ferhata, ovi se vlasi nalaze daleko od Bosanskog vilajeta, a vezani su za Hercegovačku oblast. Osim toga njihove su zemlje krševite sa više klanaca, te ne mogu davati po 180 akči. Oni se uvijek bune i napadaju okolne krajeve. Zato je ovom prilikom određeno da oni daju godišnje po 120 akči i da se odvoje od Bosne i pripoje Hercegovačkom sandžaku i uvrste u has hercegovačkog sandžakbega¹¹³.

U sidžilu nevesinjskog kadije od 1181/1767 godine zavedena je pretstavka stanovništva Ljubinja, Nevesinja, Blagaja i Stoca, iz koje se vidi da su oni filurdžije i da su tada na svaku baštinu plaćali po 160 akči¹¹⁴.

Stočni fond

Na osnovu zvaničnog izvornog materijala navešćemo nekoliko podataka o visini poreza na sitnu stoku i o stočnom fondu u nekim krajevima naše zemlje u vrijeme osmanske vladavine.

U popisnom defteru za Hercegovinu od 1477—78 godine navedeno je na jednom mjestu 16 nahija sa selima koja im pripadaju, a navedeni su i iznosi ovčarine (*âdet-i agnâm*), računajući na 2 brava 1 akču, što je bilo uvedeno u prihode carskog hasa. To su najstariji podaci o stočnom fondu, do kojih sam mogao doći. Zato ćemo na ovom mjestu navesti te nahije sa iznosima ovčarine.

Nahija Mileševa (sa 47 sela), ...	8.677 akči
„ Samobor (sa 73 sela), ...	13.380 „
„ Tuđevce (Tuđevac) (sa 35 sela), ...	7.866 „
„ Sokol (sa 39 sela), ...	11.681 „
„ Bistrica (sa 17 sela), ...	1.947 „

¹¹¹ Isti defter. Or. institut, fotokopija 62/21.

¹¹² *Tapu defteri* №. 157. — Or. institut, fotokopija 65/68.

¹¹³ *Tahrir defteri* №. 207, list 3.

¹¹⁴ *Orientalna zbirka Jugoslovenske akademije u Zagrebu*, sidžil br. 165/I, list 3.

Nahija Duboštica (sa 7 sela), ...	1.266 akči
„ Mostar (sa 2 sela), ...	861 „
„ Konac Polje (sa 3 sela), ...	122 „
„ Neretva (sa 13 sela), ...	2.325 „
„ Kukanj (sa 22 sela), ...	5.518 „
„ Dabri (sa 1 selom), ...	114 „
„ Nevesinje (sa 3 sela), ...	357 „
„ Popovska i Trebinje (sa 17 sela), ...	2.563 „
„ Goražde (sa 3 sela), ...	538 „
„ Zagorje (sa 20 sela), ...	4.380 „
„ Osanica (sa 7 sela), ...	992 „

Razna sela koja su zadržana (tj. koja nisu bila raspoređena) 1.944 akče.

Kod svih tih nahija pojedinačno je označeno koliko koje selo ima dati na ime ovčarine. Izgleda da je ovčarina nekih sela u cijelosti zapisana u prihode carskog hasa, jer kod nekih sela je označeno da se misli samo na dio ovčarine¹¹⁵.

U istom defteru na sličan način zavedena je ovčarina po nahijama, koja pripada hercegovačkom sandžakbegu. Tu se spominju i neke od gore navedenih nahija, što znači da je u tim nahijama jedan dio ovčarine određen za carski has, a drugi upisan u has sandžakbega. A to su ove nahije:

Nahija Sokol (županija Župana Vladka) sa 28 sela . . .	4.307 akči,
„ Bistrica, Goražde i Osanica (Tvrtkova županija) sa 24 sela	4.072 „
„ Zagorje (Radonjina županija) sa 12 sela	2.798 „
„ Samobor sa Pribudom (Ivanova županija) sa 12 sela	3.988 „
„ Gacko sa 9 sela	1.074 „
„ Mileševo sa 25 sela	4.917 „
„ Breznica, pripada Kukanju (Ivanova županija) sa 9 sela	2.828 „
„ Neretva i Dabri sa 15 sela	1.939 „
„ Popovo sa 9 sela	1.181 „
„ Nevesinje sa 4 sela	1.539 „

Među prihodima hercegovačkog sandžakbega ovčarina je zavedena i kod nekih drugih mjesta, bilo cijela ili jedan dio. Kao primjer možemo navesti ova: Prijepolje 345 akči, Plevlje 125 akči, Gornja Slatina 163 akče, Jeleč 360, selo Papratina 510, selo Gor. i Donji Garanci 1562 akče. Pošto su svi navedeni krajevi stočarski, to je jedan dio poreza na sitnu stoku upisan kao prihod carskih hasova, odnosno kao prihod hercegovačkog sandžakbega¹¹⁶.

U defteru za Bosanski sandžak od 1528—30 godine zapisan je na jednom mjestu iznos poreza na sitnu stoku (âdet-i agnâm), koji se ima prikupiti od rajje na ovom području (izuzimajući ovčarinu od starih hasova koji se odnose na rudokope Bosne). Ovdje se pretpostavlja da će godišnji prihod iznositi 190.000 akči, a to bi značilo

¹¹⁵ *Tahrir defteri* №. 5. — Or. institut fotokopija 7—10.

¹¹⁶ Isti defter. Or. institut, fotokopija 84—86.

da je tada bilo dva puta toliko sitne stoke. Osim toga tu je zaveden i porez na sitnu stoku od vlaha — stočara, vojnjuka, posjednika čifluka, akindžija i martolosa u Bosanskom sandžaku, koji su upisani kao raja. Godišnji prihod od njih predviđen je u sumi od 318.259 akči. Ako se uzme u obzir da je tada na dva brava uzimana jedna akča, onda se može dobiti približan broj sitne stoke na ovom sektoru. Pri tome treba imati u vidu da tu ne ulazi onaj dio stoke koji se nalazi u posjedu onog dijela vlaha stočara, koji se nije smatrao rajom, a za koje je važio posebni status¹¹⁷.

U Arhivu Pretsjedništva vlade u Istanbulu (Başvekâlet Arşivi) ima više deftera iz XVI vijeka o ubiranju ovčarine zajedno sa torovinom. Tako prema smederevskom defteru iz doba Selima I (1512—1520) porez na sitnu stoku (*âdet-i agnâm*) u nahijama Braničevo i Niš iznosio je 50.932 akče¹¹⁸. U Vučitrnskom sandžaku i u kadiluku Brvenik ovaj je porez 1522 godine iznosio 450.000 akči. A isti toliki iznos bio je predviđen i 1544 godine¹¹⁹.

U sumarnom defteru (*defter-i mücmel*) za Prizrenski sandžak u početku vladavine Sulejmana Zakonodavca ovčarina Prizrenske nahije uvedena je u prihode carskog hasa. Tom prilikom je predviđeno da će prihod od ove mukate za tri godine iznositi 855.000 akči¹²⁰.

U oblasti Skoplja sa 139 sela ovčarina sa torovinom iznosila je 1 aprila 1573 godine 71.311 akči, a na području Tetova sa 104 sela 57.636 akči. Na području Kičeva sa 166 sela ovaj je porez 12 marta 1575 godine bio 92.304 akče. A to znači da je ukupan iznos poreza na ovom sektoru iznosio 221.251 akču¹²¹.

Prema jednom defteru od 1585 godine ovčarina i torovina na sektoru Trgovište, Novi Pazar i Bihor iznosila je 195.000 akči. Od toga je otpadalo na Trgovište sa 122 sela i zaseoka 104.383 akče, na Novi Pazar sa 162 sela i zaseoka 56.504 akče, a na Bihor sa 89 sela 35.008 akči¹²².

U defteru za kadiluk Prištinu od 1595 godine je navedeno da je na ovom području tada bilo 148.758 brava, da se je na svako bravče uzimala jedna akča na ime ovčarine i 5 akči od svako 300 ovaca na ime torovine. Ukupno je porez iznosio 151.282 akče¹²³.

Po defteru za sektor Smedereva i Beograda od 1596 godine¹²⁴, kao i prema defteru za Užice, Čačak, Požegu, Srebrenicu i Valjevo od 1598 godine¹²⁵ ovčarina se na ovim mjestima kupila otsjekom, ali nije naveden iznos.

¹¹⁷ *Tapu defteri* № 157. — Or. institut, fotokopija 68.

¹¹⁸ *Tapu defteri* №. 1007.

¹¹⁹ *Agnâm defteri* №. 234, list 78.

¹²⁰ *Tapu defteri* №. 92 (Sumarni defter za Prizrenski sandžak).

¹²¹ *Agnâm defteri* № 3927.

¹²² *Agnâm defteri* № 3932.

¹²³ *Agnâm defteri* № 3945.

Na kraju ovog deftera o ovčarini (*âdet-i agnâm*) i torovini (*resm-i ağıl*) od 30 marta 1595 godine zapisan je jedan podatak za kadiluk Mo-

ravu sa datumom od 26 februara 1596 godine. Pošto je navedeno da se na jedno bravče ima uzeti jedna akča ovčarine, a na 300 brava 5 akči torovine, za pobirače ovog poreza je rečeno da će na svakih 100 brava uzeti po 20 akči na ime nagrade za taj posao, i to u sudu. Od toga polovina pripada onima koji kupe ovčarinu, a druga polovina dvojici pisara koji sastavljaju defter.

¹²⁴ *Agnâm defteri* № 3948.

¹²⁵ *Agnâm defteri* № 3949.

Iz jedne potvrde od 4 zh. 1211 godine (31-V-1797) vidimo da je u to vrijeme u Mostarskom kadiluku bilo 16.000 ovaca i koza i da je na ime pristojbi za vunu i kostrijet naplaćeno 400 groša. Na svaku ovcu i kozu uzeta je po jedna para¹²⁶.

Iste godine u Blagajskom kadiluku bilo je 15000 ovaca i koza, što se vidi iz bujuruldije bosanskog valije od 27 zh. 1211 godine (24 juna 1797), upućene blagajskom kadiji¹²⁷.

Prema bujuruldiji bosanskog valije Mustafa-paše od 1 muharema 1212 godine (26 juna 1797), kojem je bilo stavljeno u dužnost ubiranje pristojbi na vunu i kostrijet u Bosanskom ejaletu, računa se da je te godine u sarajevskom kadiluku bilo 3000 grla sitne stoke¹²⁸.

U Orijentalnom institutu u arhivi Bosanskog vilajeta naišao sam na nekoliko dokumenata u kojima je iznesen broj sitne stoke u drugoj polovini XIX vijeka.

Prema izvještaju Upravnog vijeća (Meclis-i idare) za Bihaćki sandžak od 7 januara 1870 godine broj sitne stoke i iznos poreza izgledao je ovako:

S rez	Broj ovaca i koza	Groša	Para
Bihać	13.924	20.886	—
Novosel	89.589	134.397	—
Ostrožac	21.666	32.500	—
Krupa	38.477	57.714	20
Majdan	26.961	40.441	20
Kostajnica	19.779	29.668	20
Prijedor	17.910	26.865	—
	228.315	342.472	20

Ovi su spiskovi dati prema spiskovima zakupaca, ali se mu-tesarifluk nije time zadovoljio nego je prišao daljem ispitivanju radi utvrđivanja pravog stanja. A to znači da je broj sitne stoke mogao biti i veći¹²⁹.

Godine 1873 stanje stočnog fonda i poreza u Bihaćkom sandžaku bilo je ovako:

S rez	Ovaca	Kozu	Svega	Na ime poreza naplaćeno		
				Redovno	Po kazni	Svega
Bihać	10.842	4.140	14.982	29.964	798	30.762.—
Novosel	51.644	19.396	71.040	142.080	829	142.909.—
Ostrožac	10.660	1.688	12.348	24.696	1.224	25.920.—
Krupa	25.030	7.038	32.068	64.136	32	64.168.—
Majdan	19.770	5.595	25.365	50.730	248	50.978.—
Kostajnica	9.388	6.219	15.607	31.214	892	32.106.—
Prijedor	9.007	4.042	13.049	26.098	522	26.620.—
Ključ	19.676	5.939	25.615	51.230	285	51.515.—
Svega	156.017	54.057	210.074	420.148		
		2.478	488	2.966	4.830	
	158.495	54.545	213.040	420.148	4.830	424.978.—

Za plate i troškove oko ubiranja ovčarine izdato je 31.905,5 groša, a u državnu kasu je uložen ostatak od 393.072 groša i 20 para i to u mjesecu maju 239.975 gr. i 13 p., u julu 152.369 gr. i 5 p., a u avgustu 728 groša i 2 pare¹³⁰.

Iz dokumenata vilajetske arhive može se konstatovati da je 1874 godine ubrano na ime ovčarine: u Bihaćkom sandžaku 504.388 u Sarajevskom 442.954, u Zvorničkom 433.608, u Travničkom 988.433 i u Novopazarskom 928.496 groša¹³¹.

Prema jednom dopisu Ministarstva finansija od 22 zk. 1290 godine (11-I-1874) porez na sitnu stoku u Bosanskom vilajetu iznosio je 3,820.179 groša i kupljen je preko povjerenika.

Prema izvještaju Računskog otsjeka Bosanskog vilajeta od 10 aprila 1875 godine prebrojavanje sitne stoke u Bosni trajalo je do kraja marta. I prema do tada dobivenim podacima u Sarajevskom sandžaku bilo je 224.058 grla sitne stoke, a porez (računajući i sume naplaćene po kazni) 449.294 groša, u Zvorničkom sandžaku 247.599 grla, a porez 495.198 groša¹³².

Za Zvornički sandžak imamo detaljan izvještaj Upravnog odbora od 11 juna 1875 godine, u kome su dati podaci o broju sitne stoke za svaki srez, iznos poreza, izdaci za plate pobiračima i za ostale troškove i čist prihod koji je uložen u državnu kasu. S obzirom na važnost ovih detalja, donijećemo ih u cjelini.

S rez	Ovaca	Koza	Svega Po kazni	Iznos poreza	
Gor. i D. Tuzla	10.979	7.268	18.247	67	36.628 gr.
Brčko	8.956	2.354	11.310		22.620 gr.
Zvornik	16.001	6.984	22.985	1.351	48.672 gr.
Gradačac	17.595	2.723	20.318		40.636 gr.
Gračanica	9.090	2.816	11.906	6	23.824 gr.
Bijelina	24.448	1.227	25.675	336	52.022 gr.
Srebrenica	45.394	15.227	60.621		121.242 gr.
Maglaj	19.043	10.526	29.569	356	59.850 gr.
Birče	35.986	13.240	49.226		98.456 gr.
Ukupno	187.492	62.365	249.857	2.116	503.946 gr.

Za plate i troškove oko kupljenja poreza izdato je 18.521 groš i 35 para. Prema tome čist prihod državne kase iznosio je 485.424 groša i 5 para.

Kasnije, 16 novembra 1875 godine, u jednoj depeši Bosanskom vilajetu zvornički mutesarif Mustafa Hulusi potvrđuje da je u ovoj godini prihod od poreza na sitnu stoku iznosio 485.424 groša i 5 para i da je ta suma predata državnoj blagajni i to: u mjesecu martu 128.124 gr. i 35 para, u aprilu 214.554 gr. i 25 p., u maju 117.124 gr. i 5 p., a u junu 25.407 gr. i 20 para. Zaostataka nema. A sve je to kupljeno preko povjerenika¹³³.

¹²⁹ Orijentalni institut, dokumenat br. 1737.

¹³⁰ Or. institut, sidžil br. 55, list 6v.

¹³¹ GHB, sidžil br. 37, s. 70.

¹³² Or. institut, Vil. arhiv, 63/70.

¹³⁰ Or. institut, dokumenat br. 2247 (od 3 septembra 1873 god.).

¹³¹ Or. institut, Vil. arhiv, 137/74.

¹³² Isto, 150/75.

¹³³ Isto, 28/75.

Iz depeše bihačkog mutesarifa od 13 aprila 1875 godine može se konstatovati da je u ovom sandžaku te godine bilo 264.318 grla sitne stoke, a da je ukupan iznos poreza bio 532.914 groša¹³⁴. A prema kasnijem telegrafskom izvještaju bihačkog mutesarifa Izet-paše od 15 novembra 1875 godine proizilazi da je poslije odbitka troškova od navedene sume poslato direktno Osmanlijskoj banci 509.265 groša i to preko pošte u Banjaluci¹³⁵.

Travnički mutesarif poslao je 15 aprila 1875 godine depešu vilajetu i izvijestio da u ovoj godini ima 93.966 grla sitne stoke manje nego u prošloj godini. U obrazloženju je navedeno da je zbog nedostatka sijena stradalo dosta stoke, nešto zbog gladi a nešto i zbog bolesti. U svom odgovoru na ovaj izvještaj Vilajet ističe da tu ima i drugih uzroka, kao što je prikrivanje pravog stanja od strane vlasnika i upisivanje broja stoke samo na osnovu izjava a bez provjeravanja. Zbog toga je tražio od mutesarifluka da se ponovo provjeri brojno stanje stoke¹³⁶.

Prema dopisu novopazarskog mutesarifa od 16 aprila 1875 godine u ovom je sandžaku tada bilo 459.476 grla sitne stoke, a na ime poreza naplaćeno je 924.866 groša. Ova je suma manja od one u prošloj godini za 3.630 groša. Ustvari, ove je godine bilo više stoke nego u 1874 godini, ali je iznos poreza manji zbog toga, jer je u prošloj godini uzeto dosta na ime kazne zbog prikrivanja pravog stanja¹³⁷.

U depeši novopazarskog mutesarifa Muniba, od 26 oktobra 1875 godine navodi se koliko je u kojem mjesecu naplaćeno na ime ovčarine. Do kraja avgusta poslano je državnoj blagajni ukupno 624.436 groša i to: u aprilu 43.075 groša, u maju 264.927 gr., u junu 222.581 gr., u julu 66.337 gr. i u avgustu 27.516 groša¹³⁸. Iz kasnije depeše (od 17 novembra) vidimo da je u mjesecu septembru naplaćeno 54.764 groša, a da će se nastojati da se pokupi i ostatak ovog poreza¹³⁹.

Početkom 1876 godine Ministarstvo finansija je tražilo od Bosanskog vilajeta izvještaj koliko će po prilici iznositi prihod od ovčarine u toj godini, računajući stanje na dan 1 aprila. Ali zbog ustanka u Bosni i Hercegovini to je bilo teško utvrditi. To vidimo iz jedne depeše bihačkog mutesarifa od 6 januara 1876 godine. U njoj se navodi da je u prošloj godini u ovom sandžaku bilo 265.000 brava i da je čist prihod od ovčarine iznosio 509.265 groša. Ali »zbog poznatih događaja« — kako se navodi u depeši — mnogo je stoke oteto i opljačkano od strane ustanika, mnogo su odveli oni koji su prebjegli na drugu stranu, a pošto je to područje na kome se vode borbe, to i vojska mnogo troši. Zato je vrlo teško bilo predvidjeti koliki će prihodi biti u nastupajućoj finansiskoj godini.

Vilajet je 14 januara ponovo tražio da Upravni odbor ipak predvidi jednu približnu sumu, jer je on zato nadležan, a i bolje može da ocijeni nego računsko odjeljenje vilajeta¹⁴⁰.

¹³⁴ Isto, 149/75.

¹³⁵ Isto, 28/75.

¹³⁶ Isto, 359/75.

¹³⁷ Isto, 124/75.

¹³⁸ Isto, 28/75.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, 218/75.

U jednom primopredajnom zapisniku od 31 maja 1294 godine (1878) dat je pregled o ubranj ovčarini u vremenu od početka 1292 finansiske godine (tj. od 1 marta 1876 god. po starom kalendaru) do 20 maja 1294 godine (1878) u kadiluku Rogatici. Tu stoji ovo:
 1876—77 fin. god. predviđeno 90.876 gr. a ubrano 89.773 gr.,
 1877—78 fin. god. predviđeno 157.376 gr. a ubrano 116.866 gr.,
 1878 god. (od 1 marta) predv. 85.820 gr. a ubrano 45.399 gr.
 Znači da je čist prihod u navedenom vremenu iznosio ukupno 282.038 groša. Ovdje nije uračunata suma od 17.352 groša, što otpada na troškove oko kupljenja ovog poreza¹⁴¹.

Ubiranje poreza na sitnu stoku

Porez na sitnu stoku ubiran je u određeno vrijeme godine poslije izvršenih predradnja. Na prvom mjestu bilo je potrebno utvrditi ko su vlasnici sitne stoke, zatim broj grla i sve to zapisati u defter o ovčarini (*agnâm defteri*). U prvo vrijeme porez je određivan prema stanju na dan prvog aprila. Uz ovčarinu ubirana je i torovina. Novac je stavljan u naročite torbe i zajedno s defterom, potpisanim od strane kadije, slat po onom koji je kupio porez i predavan državnoj blagajni. (*Hizânei âmire*).

Prilikom utvrđivanja broja stoke i sastavljanja deftera uzimao se u obzir i defter iz prošle godine da bi se uočile razlike i ispitali uzroci. Za stoku, koja je uginula ili uništena, sastavljan je poseban defter, u koji su upisivana imena vlasnika i broj stoke. I ovaj defter trebalo je potpisati, staviti u torbu, zapečatiti i poslati Porti.

Na isti način kupljena je ovčarina i od nomada i slata državnoj blagajni.

Pošto je postojala mogućnost da oni, koji su oslobođeni ovčarine, smješaju tuđe ovce sa svojim i da time nanesu štetu državnoj kasi, to je u fermanima i beratima naročito upozoravano na ovu okolnost. Ako bi se utvrdilo da je to neko učinio, onda bi se za kaznu od njega naplatila ovčarina. A od vlasnika sitne stoke, koji bi zatajili jedan broj stoke, naplaćivana je dupla pristojba.

Isto tako moglo se dogoditi da neko prilikom popisa vilajeta imadne sitne stoke, a kasnije da je proda i da je više nema kad se bude utvrđivao porez na stoku. U tom slučaju trebalo je ispitati da li je to učinjeno namjerno da bi se izbjegao porez. Ako bi se to dokazalo, onda bi se od njega porez naplatio. Ali ako su ovce stradale zbog neke nesreće, onda se ovčarina nije mogla tražiti¹⁴².

U drugoj polovini XIX vijeka pooštrene su mjere protiv onih koji prikrivaju pravo stanje stoke. Štaviše, ako bi se utvrdilo da su muhtari, knezovi ili članovi sreskih upravnih vijeća i drugi, koji su bili zaduženi za utvrđivanje broja stoke, namjerno prikrivali pravo stanje, mogli su biti kažnjeni od jedne do pet srebrenih medžidija i razriješeni dužnosti¹⁴³.

Prema fermanu od 972 (1565 godine), koji se odnosi na Bosnu, svake godine u mjesecu aprilu utvrđivana je visina ovčarine i to-

¹⁴¹ Or. institut, dokumenat br. 2190.

¹⁴² Or. institut, rukopis br. 1, II, list 101 v.

¹⁴³ Or. institut, Vil. arhiv, 256/75.

rovine. To pokazuju i defteri o ovčarini za druge naše krajeve iz XVI vijeka, koje smo u početku spomenuli.

Ali ovaj termin važi za ovčarinu koja pripada fiskusu. U kanun-nami zvanog »Kanun-namei cedid« iz XVI vijeka stoji da je početak godine za ovčarinu prvi april — bilo da su vlasnici domaći ili juruci — ako se radi o ovčarini koju ubire država. A što se tiče ovčarine koja je u defteru zavedena kao prihod spahija, propisano je da se stoka broji u mjesecu maju, pošto se ovce potpuno objanje¹⁴⁴.

U kanun-nami Sulejmana Zakonodavca govori se na jednom mjestu o ovčarini koja pripada gospodaru raje i ističe da se ovce broje u mjesecu maju, nakon što se potpuno objanje¹⁴⁵.

Ali iz dokumenata XVII vijeka i kasnijih jasno proizlazi da se obaveza ovog poreza za godinu dana računa od 1 marta do kraja februara sljedeće godine¹⁴⁶. Prebrojavanje stoke trebalo je izvršiti u mjesecu martu, a poslije toga pristupiti ubiranju ovog poreza i to u ratama. Rok za ovaj posao u XVI vijeku bio je četiri mjeseca¹⁴⁷. U jednom pak dopisu Ministarstva finansija od 4 januara 1288 godine (računajući po starom kalendaru, 1873 god.) porez se imao pokupiti po pravilu najkasnije do 10 juna.

U drugoj polovini XIX vijeka za utvrđivanje broja stoke postavljen je za svaki srez po jedan činovnik (s platom od 500—750 groša), jedan pisar i jedan koji broji sitnu stoku zvani »muaddid« (s platom od 200—300 groša). Platu je određivalo upravno vijeće toga područja prema svojim lokalnim prilikama¹⁴⁸. Npr. u srezu Donji Vakuf činovniku je bila određena plata u visini od 550 groša, a drugoj dvojici po 225 gr. Dužnost onoga koji broji stoku bila je ograničena na mjesec mart, a činovnika i pisara na mart i april¹⁴⁹.

Kao što se vidi iz dokumenata XVI vijeka, ukoliko je za ubiranje ovčarine bila potrebna pomoć gradskih posada (*hisar erleri*), gradski dizdar (*kal'a dizdari*) bio je dužan dati potreban broj vojnika. A za pravilno obavljanje ovog posla bio je odgovoran ne samo pobirač ovog poreza nego i kadija. S jedne strane trebalo je paziti da svi obveznici ovog poreza plate sumu koja odgovara stvarnom broju stoke, a s druge strane da se ne uzima veća pristojba nego

¹⁴⁴ Or. institut, rukopis br. 1, II, list 101 v.

Prema kanun-nami za Brusu od 1487 godine, ovčarina od juruka uzimana je u vrijeme striženja ovaca, a tada je propisano da se uzima u aprilu. Isti je takav propis i u Kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca.

A u zakonu za vilajet Karaman od 1500 godine bilo je određeno da se uzima u mjesecu maju, nakon što se ovce objanje.

¹⁴⁵ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 334.

U jednoj sličnoj kanun-nami (Or. institut, rukopis br. 1, II, list) kao opšti propis stoji ovo: »Ovce

se broje u mjesecu aprilu, pošto im potpuno opadne dlaka«.

Isti propis postoji i u jednoj opštoj kanun-nami, koja nosi naslov »Kanun-namei padišahi«, a koja se nalazi u Orijentalnoj zbirci Historijskog instituta Jugoslovenske akademije u Zagrebu. — Rukopis br. 126, list 113.

¹⁴⁶ Or. institut, sidžil jajačkog kadije br. 10, list 26 r. (Divanska teškera od 4 džumada II 1104 god. = 10-II-1693 god.)

Agnâm defteri № 3980. (Berat. od 2 safera 1110 god. = 10 avgusta. 1698 god.)

¹⁴⁷ Navedeni ferman od 1565 god.

¹⁴⁸ Or. institut, Vil. arhiv, 90/73.

¹⁴⁹ Or. institut, Vil. arhiv, 92/77.

što je propisano¹⁵⁰. Kada je u XIX vijeku provedena nova reorganizacija državne administracije, onda su za aljkavosti i propuste pri kupljenju ovčarine bili odgovorni okružni i sreski načelnici i činovnici koji su bili zaduženi za ubiranje ovčarine.

U prvim stoljećima Osmanske države pri centralnoj vladi pod opštim rukovodstvom defterdara, koji je bio jedan od članova carskog divana (Divan-i Hümayûn), formirana su razna odjeljenja za vođenje određenih finansijskih poslova. Pored tih kancelarija, u doba Selima I, Sulejmana Zakonodavca i Ahmeda I obrazovano je još sedam kancelarija. Jedna od ovih bila je »*Ganem kitabeti*«, koja se zvala »*Âdet-i agnâm kalemi*« tj. kancelarija za ovčarinu. Ova je kancelarija vodila evidenciju o defterima za ovčarinu (*âdet-i agnâm defterleri*) i po potrebi izdavala pod zakup porez na sitnu stoku, a bila je vezana za kancelariju zvanu »*Mevkufât kalemi*«¹⁵¹.

Kao što smo spomenuli, u XVII vijeku jedno vrijeme ovčarina od muslimana je ubirana zajedno sa džizjom. Oni su na ime poreza na sitnu stoku davali određenu sumu bez obzira na broj stoke. Godine 1102 (koja traje od 5 oktobra 1690 do 23 septembra 1691 god.) naročitom carskom zapovijedi odvojeno je kupljenje džizje, a za ovčarinu od nemuslimana je propisano da se uzima na isti način kao od muslimana, a to znači od svakog brava po jedna akča, zatim od 300 grla 5 akči na ime torovine i od svako 100 komada po 20 akči na ime troška (*gulâmiye*)¹⁵².

Ali prije toga bilo je krajeva u kojima se je ovčarina uzimala otsjekom. Prema defteru o ovčarini i torovini od 11 šabana 1004 godine (tj. 1 aprila 1596 god. po Julijanskom, a 10 aprila po Gregorijanskom kalendaru) u smederevskom i beogradskom kadiluku kao i na području koje je njima pripadalo ovčarina je ubirana otsjekom¹⁵³.

To stoji i u defteru za kadiluk Užice i Čačak i druga mjesta iz iste godine. Defter za Užice sastavio je kadija Ahmed, za kadiluk Požegu kadijin zastupnik, za Čačak zamjenik kadije Mustafa, za Srebrenicu srebrenički kadija, za Valjevo tamošnji kadija Mustafa sin Mehmedov. Znači da je u cijeloj Srbiji i u kadiluku Srebrenice porez na sitnu stoku kupljen otsjekom¹⁵⁴.

I u drugim krajevima ovčarina se povremeno kupila otsjekom, a kada su finansijske prilike zahtijevale, odustajalo se od tog načina ubiranja poreza. Tako je carskom zapovijesti od 5 rebia I 1031 godine (18 januara 1622) ukinuto ubiranje ovčarine otsjekom u cijeloj Rumeliji¹⁵⁵.

Ali kasnije se opet odstupalo od toga. To vidimo iz deftera o ovčarini i torovini iz kraja XVII vijeka, koji se odnosi na neka područja Rumeliskog vilajeta. Prema ovom defteru ovčarina se ku-

¹⁵⁰ GHB, sidžil sarajevskog kadije br. 2, s. 46.

¹⁵¹ Ord. prof. I. H. Uzunçarşılı, Merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara 1948, s. 360—361 i 370—373.

¹⁵² *Agnâm defteri*, № 3980. (*Nişan-i Hümayûn*, 2 safera 1110 god. = 10-VIII-1698.)

¹⁵³ Ovaj defter sastavio smederevski kadija Mustafa. *Agnâm defteri* № 3948.

¹⁵⁴ *Agnâm defteri* № 3949.

¹⁵⁵ Državna arhiva NRM, sidžil bitoljskog kadije br. 2, s. 148.

pila otsjekom u Čustendilskom sandžaku (u koji su spadali Kratovo, Radovište, Strumica, Štip, Vranje, i dr.), zatim u Ohridskom sandžaku (Ohrid, Debar, Starova i dr.) i na području Bitoljske kancelarije (kojoj su pripadali Bitolj, Florina, Prilep i dr.). Međutim pošto se broj stoke mijenja i može biti veći ili manji, to je početkom 1108 godine (koja počinje 31 jula 1696 god.) uvedeno da se svake godine uz posredovanje suda nanovo izvrši popis i utvrdi broj stoke¹⁵⁶.

Osim toga, tada je bilo određeno da se ovčarina kupi preko jednog organa (*yed-i vâhid usûlu*). Time je prestalo ubiranje ovog poreza od strane spahija. Ukoliko je ovčarina bila negdje upisana kao prihod bilo timara, zeameta, hasa ili vakufa, njima je to isplaćivano od strane fiskusa. Tada je država preuzela u svoje ruke kupljenje poreza na sitnu stoku u cijeloj imperiji¹⁵⁷.

Porez je većinom ubiran putem određenih povjerenika, ali i preko zakupaca. Ova je dužnost obično povjeravana valijama, a oni su prenosili na područne organe. Tako, naprimjer, iz isprave od 4 džumada II 1104 godine (10-II-1693), upućene kadijama Jajca i Jezera od strane Bosanskog divana, vidimo da je ubiranje ovčarine na ovom području bio preuzeo kao povjerenik banjalučki dizdar Ibrahim-aga. A pošto je on umro, to je naređeno novom dizdaru Hadži Sulejman-agi da pokupi ovčarinu po starom utvrđenom običaju¹⁵⁸. U doba Selima III na isti su način ubirane i pristojbe na vunu i kostrijet¹⁵⁹. Ukoliko su porez na sitnu stoku ubirali zakupci, oni su snosili sve troškove oko ubiranja ovčarine¹⁶⁰.

¹⁵⁶ *Agnâm defteri* № 3980.

¹⁵⁷ Iz jedne teskere od 15 zk. 1109 godine (25 maja 1698) saznajemo da je izdan feriman kojim je naređeno da se ovčarina, torovina i gulamija u Rumeliji kupi od strane države preko jednog organa (*yed-i vâhid usûlu*). Tu se ističe da ovo važi i za sela koja pripadaju vakufu. — Spomenuti defter o ovčarima, strana 28.

Stanovnici nekih kadiluka — pod izgovorom da je njihova ovčarina upisana kao prihod carskih hasova ili hasova vezira, mirimirana, miriliva, zatim kao prihod vakufa ili zeameta i timara — nisu htjeli da drugom plaćaju porez na sitnu stoku. Govorili su da će ovčarinu davati svojim zabitima, kao što je bilo zapisano u defteru. A to je dolazilo vjerovatno od toga što nisu bili dovoljno upoznati s novim sistemom ubiranja ovčarine.

Međutim, u zapovijesti koja je izdata 2 safera 1110 godine, (10-VIII-1698) jasno je istaknuto da se ubuduće u ubiranje ovčarine ne miješaju vojvode i subaše carskih i drugih hasova, carskih vakufa, malikana, zaima i timarnika u kadilu-

cima, gradovima i selima Rumelije. — *Agnâm defteri* № 3980.

¹⁵⁸ Or. institut, sidžil jajačkog kadije, br. 10, list 26 r.

¹⁵⁹ Prema bujuruldiji bosanskog valije Husamedin-paše od 9 zk. 1210 godine (16 maja 1796), njemu je bilo ustupljeno kupljenje pristojbi na vunu i kostrijet u Bosanskom ejaletu. — GHB, sidžil sarajevskog kadije, br. 36, s. 113.

Isto tako iz bujuruldije bos. valije Mustafa-paše od 1 muharema 1212 godine (26 juna 1797) vidimo da je ubiranje ovog poreza za vunu i kostrijet u Bosanskom ejaletu bilo njemu ustupljeno, a da je on to kupljenje u Sarajevskom kadiluku dao pod zakup drugom, računajući da ima 3000 komada sitne stoke. — GHB, sidžil sarajevskog kadije, br. 37, s. 70.

¹⁶⁰ Livanjski kajmakam svojim dopisom od 24 zh. 1285 godine, odnosno 25 marta 1285 finansijske godine (1869 god. i to po starom kalendaru) tražio je od travničkog mutesarifa objašnjenje da li zakupci moraju plaćati činovnike i zaptije. Na ovom originalnom dopisu napisan je koncept odgovora iz koga se vidi da za-

Godine 1109 (1697—98) prikupljeno je na ime ovčarine od vlaha stočara 79.620 groša i to preko povjerenika. Za sljedeće tri godine se računalo da će prihodi iznositi: 1110 godine 89.620 groša, 1111 godine 94.620 groša, a 1112 godine 99.620 groša, ali s tim da se ovaj porez kupi od strane povjerenika¹⁶¹.

Pošto je ubiranje poreza putem zakupa često izazivalo nerazpoloženje naroda, to je s vremena na vrijeme Visoka Porta naredivala da se ovčarina ubire putem povjerenika. Kao primjer možemo navesti depešu Ministarstva finansija od 4 januara 1288 godine (1873), u kojoj se naređuje da se pokupi ovčarina za 1289 godinu (od 1 marta 1873 do 28 februara 1874 godine)¹⁶².

Što se tiče poreza na ispaše, on je kupljen onda kada nastupi sezona njihovog korišćenja. Prema tome vrijeme ubiranja pristojbi na seosku ispašu (*hasâd-ı otlak*) nastaje kada se kose livade. A vrijeme ubiranja pristojbi na ljetne ispaše (*hasâd-ı yaylak*) počinje, kada trava naraste toliko da se stoka njome može koristiti, a na zimske ispaše (*hasâd-ı kışlak*) od početka zime do konca januara¹⁶³.

KORIŠĆENJE ISPAŠA

Razvoj stočarstva u mnogome zavisi od pravilnog korišćenja ispaša, bilo da se radi o pašnjacima unutar pojedinih sela ili o ljetnim i zimskim ispašama. Pitanje ispaša i pravo prolaza stoke do ljetnih i zimskih ispaša u našim zemljama bilo je od davnina regulisano starim običajem¹⁶⁴. Tome je posvećivana velika pažnja i u turskom periodu. Već prilikom prvog popisa osvojenih područja utvrđivano je ko se može koristiti kojom ispašom. Osim toga, naročitim zakonskim odredbama propisivana su prava i obaveze onih koji se koriste pojedinim ispašama. Najstarije podatke o tome imamo u popisnom defteru za Hercegovinu od 1477—78 godine. U njemu je kod svakog sela zapisano na kojoj ispaši imaju pravo da ljetuju i zimuju sa svojom stokom¹⁶⁵.

Prema kanun-namama ispašom se smatra ono područje na kojem je uobičajeno da se stoka kreće i pase. Zato nije potrebno da se granice ispaše detaljno opisuju. U slučaju spora stvar se rješava na osnovu utvrđenog starog običaja¹⁶⁶.

kupac sam treba da plaća trošak onima koji s njim vrše popis stoke. — Or. institut, Vil. arhiv, 62/69.

¹⁶¹ *Agnâm defteri* № 3980.

¹⁶² Or. institut, Vil. arhiv, 90/73.

¹⁶³ Or. institut, rukopis br. 1, list 68 (*Kanun-namei sahiha*).

¹⁶⁴ Konstantin Jiriček, *Istorija Srba*, III, s. 182.

Dr. Teodor Taranovski u svom djelu »*Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi*, I deo: *Istorija države i prava*« (Beograd 1931, s. 71) ističe da je konakovanje stočara bilo regulisano izvjesnim pravnim

normama, prvobitno običajnim, a u vrijeme cara Dušana i zakonskim. ¹⁶⁵ *Tahrir defteri* № 5. — O tome ima bilježaka kroz cio defter.

¹⁶⁶ U jednoj kanun-nami, koja nosi naslov »*Kanun-namei sultan Süleyman Han*«, taj je propis ovako formulisan: »Na ispašama (*oru, mer'a*) nema određivanja granica. Na kome su se mjestu životinje kretale od davnina, na tom će se mjestu i dalje kretati. Od davnina (*kadîm-den*) ne znači 40—50 godina nego kad se ne zna od kada«. — Orijentalni institut, rukopis br. 1, II, list 134v.

Pošto je ispaša potrebna svakom selu, ona se nije smjela iskorišćavati u druge svrhe. Nikom nije bilo dopušteno da obrađuje zemlju na ispaši. Ako bi to neko učinio, kadije su bile dužne da to spriječe. Jedino pusta i krševita mjesta mogla su se iskrčiti i osposobiti za obradu, ali sa odobrenjem gospodara zemlje (*sâhib-i arz*) na čijem se sektoru nalazi. Isto tako ispaša se nije smjela prodati, kupiti, niti izdati pod tapiju¹⁶⁷. U pitanjima ispaše nije bilo zastare. Znači da se pravna narav ispaša nije mogla mijenjati.

Ako bi neko silom obrađivao ispašu ma koliko dugo vremena, sud je bio dužan da to onemogući i da je dosudi selu za ispašu¹⁶⁸. Staviše, kad bi seljani svoju ispašu dragovoljno ustupili nekome na obradu, ipak oni, koji bi došli poslije njih, imali su pravo u svako doba da je traže za svoju ispašu, bez obzira koliko je vremena prošlo otkako se obrađuje¹⁶⁹.

Ti propisi o ispašama važili su u toku cijelog turskog perioda. Oni su dobili svoju formulaciju i u turskom agrarnom zakonu (*Kanun-namei arazi*) od 7 ramazana 1274 godine (21-IV-1858) u onim članovima, u kojima se govori o zemljama zvanim »*arâz-i metrûke*«. Tu na prvom mjestu spadaju zemljišta koja su ostavljena na opštu upotrebu, kao što su javni putevi, trgovi, tržišta, luke, izletišta, trgovci za parkiranje vozila i za ostavljanje kola i zaprega. Drugo su zemlje koje su prepuštene na korištenje svim stanovnicima jednog sela ili varoši ili više sela i varoši. Ovdje se ubrajaju pašnjaci i ljetne i zimske ispaše, koje su im stavljene na raspolaganje¹⁷⁰.

Prema ovom agrarnom zakonu, na ispaši, koja od davnina pripada isključivo jednom selu, stanovnici toga sela imaju pravo da na njoj napasaju svoju stoku. Niko ih u tome ne može sprečavati. Stanovnici drugog sela ne mogu izgoniti stoku na tu ispašu, pa makar i nemali svoje ispaše ili im ona bila nedovoljna. Ispaša koja je od davnina zajednička za stanovništvo dva, tri ili više sela, nalazila se u granicama ma kojeg bilo sela, stanovnici tih sela ima da napasaju svoju stoku zajednički i u tome jedni druge ne mogu ometati¹⁷¹. Ako stara seoska ispaša nije bila dovoljna za napasanje stoke, postojala je mogućnost da se carskom naredbom jedan dio puste i neiskorišćene zemlje dodijeli za ispašu¹⁷².

U kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladavine o pristojbi na ispašu (*otlak resmi*) veli se ovo: »Gdje je upisana, travarina se uzima po starom običaju od svakog stada jedna srednja ovca. Ako ova pristojba nije zavedena u defter, onda se ne uzima«¹⁷³.

¹⁶⁷ Or. institut, rukopis br. 1, I, list 67v.

¹⁶⁸ U kanun-nami zvanj »*Kanun-namei cedid elyevm yu'melu bihi*« kaže se doslovno ovo: Nije dopušteno obrađivati staru ispašu (*kadîmî mer'a*). Ako se bude i silom obrađivala, opet će se dati prednost ispaši i ponovo će se dosuditi za ispašu«. — Or. institut, rukopis 1, II, list 92v.

¹⁶⁹ Or. institut, rukopis, 1, II, list 100r.

¹⁷⁰ Navedeni zakonik, član 5.

¹⁷¹ Isto, član 97.

¹⁷² Isto, član 98.

¹⁷³ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 351—352.

U Nemanjičkoj državi travarina, koja se plaćala za upotrebu pašnjaka, davala se najviše u ovcama i siru.

Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, III, s. 252.

Na drugom mjestu ove kanun-name se navodi da pristojba na ispašu, kako za mještane tako i za juruke, iznosi: od boljeg stada 20 akči, od srednjeg 15, a od slabog 10 akči¹⁷⁴. To odgovara cijena boljeg, srednjeg i slabijeg brava.

U Požeškoj kanun-nami, koja nosi naslov »Kanun-i hukûk ve rûsûm-i reaya' yi livai Pojega« stoji ovo: »*Resm-i otlak*« pripada mjestu gdje se ovce kreću, a ne pripada onom mjestu gdje stanuje vlasnik ovaca. Na onim mjestima, gdje je »*resm-i otlak*« upisan, neka se po starom običaju uzme od svakog stada jedna srednja ovca. A od ovaca, koje dođu iz drugog sandžaka, uzima se na ime pristojbe za pašnjak: od boljeg stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od slabog stada jedno šiljeze (toklu) čija je vrijednost 10 akči. Ukratko, suprotno je zakonu da bude više od dvadeset, te neka se ne uzima«¹⁷⁵.

Prema kanun-nami zvanj »Kanun-namei sahiha« pristojbe na ispaše pripadaju gospodaru zemlje (*sâhib-i arz*), na čijem se timaru one nalaze. Te su pristojbe zavodene u defter kao prihod, bilo da se radi o ljetnim ili zimskim ispašama¹⁷⁶.

U carskom beratu od 17 redžepa 1001 godine (19 aprila 1593), koji je izdat Muhamedu zvanom Hudaverdi Bosna na zeamet od 88.596 akči, spominju se među njegovim приходima i neke ispaše. Tako se, npr., u nahiji Rama u Kliškom sandžaku navodi da Jablanica sa mahalama, čiflucima i ljetnom ispašom daje 5.440 akči prihoda. A od sela Blatce sa ziratnim zemljištima, sa ljetnim ispašama i čiflucima, prihod spomenutog zaima iznosi 3.800 akči¹⁷⁷.

Mještani ne daju nikakvu pristojbu na svoju ispašu, kako na ljetnu (*yaylak*) tako i na zimsku ispašu (*kışlak*). Takav propis postoji u kanun-nami Mehmeda II¹⁷⁸, kao i u kasnijim kanun-nama¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Isto, s. 369.

¹⁷⁵ *Tapu defteri* № 672. — Or. institut, fotokopija 46/3.

¹⁷⁶ Or. institut, rukopis, br. 1, list 67—68.

¹⁷⁷ Or. institut, dokumenat br. 3935.

¹⁷⁸ Dr. Kraeclitz, *Kanun-name Sultan Mehmeds II, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, 25; IV, 26 i 41. — *Kanunlar*, s. 396/26.

Po ovoj kanun-nami ni juruci nisu davali pristojbi ni na ljetnu ni na zimsku ispašu. Turski tekst glasi: »Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkı virmeye«.

¹⁷⁹ U kanun-nami zvanj (»*Kanun-namei sahiha*«) stoji ovo: »Od onih koji daju desetinu i pristojbe ne uzima se pristojba na ispašu (*otlak hakkı*)«. — Orijentalni institut, rukopis, br. 1, s. 68.

Stanovnici Segedina su se tužili Porti da je vilajetski pisar zaveo

na njih u defteru da daju godišnje 15.000 akči za stoku koja se napasa na ispaši u njihovom sinoru, što je protivno starom zakonu (*kadîmî kanun*). Na ovu pritužbu upućena je 14 redžepa 972 godine (17 januara 1565) zapovijest budimskom beglerbegu i defterdaru i segedinskom kadiji da spriječe to traženje od njih pristojbe na ispašu, koja spada u njihov sinor. Ali od onih koji imaju svoje mandre i torove, naplatiće se navedena pristojba. — Istanbul, Başvekkâlet Arşivi, *Mühimme defteri*, br. 6, akt 725.

U kanun-nami za Čanadski sandžak od 1579 godine bilo je propisano da se od raje ne uzimaju ni ovce niti novac pod vidom »*resm-i otlak*«-a za ovce, koje raja napasa u granicama svoga sela. Ono što oni daju za fiskus po 2 peneza, u tome je sadržan i »*otlak resmî*«. *Tapu defteri* № 580.

Ali ako neko dođe sa strane sa ovcama i u vrijeme paše se koristi njenom travom i vodom, a ne bude gospodaru zemlje davao desetine niti pristojbi, ima dati na ime korišćenja ispaše (*otlak hakkı*) od boljeg stada jednu ovcu, od srednjeg stada jednu dvisku, a od slabog stada bravče od godinu¹⁸⁰.

U bosanskoj kanun-nami od 1565 godine kaže se ovo:

»Od zemalja koje se od starina čuvaju za ispašu, a na koje se uzimala pristojba na ispašu (*resm-i otlak*), uzeće se od svakog stada po jedna ovca.

Ako na timarskoj zemlji bude ljetna ispaša (*yaylak*), a izvana budu dolazile ovce i koristile se njenom travom i vodom i ako budu zimovale, uzeće se pristojba na ljetnu ispašu (*resm-i yaylak*) i to od najboljeg stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od slabog stada jedna ovca čija je vrijednost 10 akči¹⁸¹. Neka se niko ne protivi pod izgovorom da u defteru toga sela nije upisana pristojba na zimsku ispašu (*resm-i kışlak*)¹⁸².

Iz toga proizilazi da se ova pristojba daje, pa makar u defteru i ne bila kao prihod zavedena pristojba na zimovališta. Ali, ako je pristojba na zimovališta zapisana u defteru kod jednog sela kao prihod spahije, postupiće se prema tome kako je u defteru zavedeno¹⁸³.

U kanun-nami za Crnu Goru od 1523 godine stoji ovo:

»U starom defteru nije bila upisana dadžbina za zimovanje stoke (*resm-i kışlak*), ali se uzimala dadžbina za zimovanje ovaca, koje su dolazile spolja na obale spomenutog vilajeta i tu provodile zimu. U novi carski defter uvedena je po zakonu jedna ovca od svakog stada kao dadžbina za zimovanje (*resm-i kışlak*). Ali prema običajnom pravu raje, neka uzme od najboljeg stada najbolju, od srednjeg stada osrednju, a od najgoreg najgoru ovcu. Neka od svijju

¹⁸⁰ I u Ohridskoj kanun-nami od 1022/1613 godine izričito se kaže da se pristojba na ljetnu ispašu (*resm-i yaylak*) uzima od onih koji dolaze sa stokom sa strane, a da se ne uzima od domaćih. — *Kanunlar*, s. 295/19.

¹⁸¹ Isti je propis za ljetnu ispašu i u kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca. — H. Hadžibegić, *Navkan.*, s. 352 (drugi pasus).

¹⁸² H. Hadžibegić, *Bosanska kanun-nama iz 1565 godine*, Monumenta turcica, Tomus primus, Sarajevo 1957, s. 90.

Sličan je propis i u defteru za Bosanski sandžak iz druge polovine XVI vijeka.

Tapu defteri № 379. — Or. institut, fotokopija 76/266.

¹⁸³ U jednoj zapovijesti iz druge polovine XVI vijeka stoji ovo: »Raja se nema miješati niti u zimsku ispašu (*kışlak*) niti u ljetnu ispašu (*yaylak*). Pristojbe na ove ispaše

(*otlak ve yaylak ve kışlak hakkı*) pripadaju gospodaru zemlje (*sâhib-i arz*). Zato sam naredio ovo: Kada navedeni dođe s mojom časnom zapovijesti, treba da zatražiš defter i da vidiš. Ako je zimovališta (*kışlak*) u spomenutom selu upisano kao prihod, kogod u vrijeme zimske paše bude dotjerao ovce i koristio se njenom travom i vodom, bilo raja toga sela, bilo raja sa strane, bio neko od vojnika, naplatićeš od njih pristojbu za zimovališta prema tome koliko mogu podnijeti...« — Kanun-nemei cedid, Orientalni institut, rukopis br. 1, II, list 94v—95.

I po Zakoniku Cara Dušana pastiri su bili dužni dati gospodaru imanja za boravljenje stoke u zimskim stanovima od svakih stotinu volova, kobila i ovaca po jedan komad, a uz ovcu još i jedno jagnje.

Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, s. II, s. 182.

ne uzima najbolju. Dadžbina za zimovanje stoke (*resm-i kışlak*), hasa zemlje i manastiri (naime prihodi od manastira) određeni su sandžakbegu kao has¹⁸⁴.

Međutim, u kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladavine propis je glasio ovako: »Ako ovce dođu sa strane i zimuju na jednom timaru, neka se od boljeg stada uzme jedna dviska, a od slabijeg stada neka se uzme 6 akči. Neka se ništa više ne traži«¹⁸⁵.

Prema kanun-nami za Budim, Ostrogon, Hatvan i Novigrad iz doba Sulejmana Zakonodavca, ako raja jednog spahije zimuje sa stokom u selu drugog spahije, a bude imala 300 ovaca, daće gospodaru zemlje jednog ovna od tog stada, a ako se ovce tu i jagnje, onda i jedno jagnje¹⁸⁶.

U defteru za sandžak Požegu od 1579 godine ističe se da pristojba na ispašu (*resm-i otlak*) pripada zemlji, gdje se ovce kreću, a ne onoj zemlji gdje stanuje vlasnik ovaca. Na onim mjestima, gdje je ta pristojba upisana, uzeće se po starom običaju jedna srednja ovca od svakog stada. A od ovaca, koje dođu sa strane iz drugog sandžaka, uzeće se na ime ove pristojbe na ispašu: od dobrog stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od slabog jedno bravče čija je vrijednost 10 akči¹⁸⁷.

O pristojbama na ljetnu ispašu (*resm-i yaylak*) govori se i u ohridskoj kanun-nami od 1022/1613 godine i ističe da se ona uzima od onih koji sa stokom dolaze sa strane, a da se ne uzima od domaćeg stanovništva. Od svakog stada bilo je određeno da se uzme jedan ovan¹⁸⁸.

Navedeni propisi o ispašama ostali su na snazi u toku cijelog turskog perioda. Stanovnici sela mogli su se koristiti ne samo onim pašnjakom koji im je dodijeljen nego i drugim koji je u granicama njihovog područja, a da za to nisu morali davati nikakve pristojbe. U turskom agrarnom zakonu (Kanun-namei arazi) od 7 ramazana 1274 godine, (21-IV-1858) u članu 105 stoji ovo:

»Ako u granicama jednog sela osim ispaše, koja je određena isključivo za stanovnike sela i varoši, bude pašnjak (*otlak mahalli*),

¹⁸⁴ Dr. Branislav Đurđević; Nova kanun-nama vilajeta Crne Gore prema carskoj zapovijesti, Monumenta turcica, Tomus primus, Sarajevo 1957, s. 162.

¹⁸⁵ H. Hadžibegić, Nav. kan., s. 352. Vidi pod naslovom »Pristojba na zimovalište.«

Takav je propis i u kanun-nami za vilajet Karaman od 1528 godine. — *Kanunlar*, s. 47/22.

¹⁸⁶ Isto, s. 301/17.

Tako je i u kanun-nami za sandžak Hatvan. — *Kanunlar*, s. 316/8.

¹⁸⁷ Tapu defteri № 672.

¹⁸⁸ *Kanunlar*, s. 295/19.

U nekim istočnim vilajetima u Anadoliji važili su drugi propisi koji su vjerovatno bazirali na običaj-

nom pravu tih krajeva. Naprimjer na području Erzindžana svaka je kuća na ime pristojbe za ljetnu ispašu davala po 1 »migi« (pola oke masla). — *Kanunlar*, s. 181/9 (Zakon za Erzindžan od 1516 godine).

U vilajetu Diyarbekir (defter od 924 = 1518) uzimalo se na ime pristojbe za zimovalište (*resm-i kışlak*) po jedna ovca od svakog stada i to početkom proljeća. — *Kanunlar*, s. 148/6.

Prema zakonu za sandžak Sis od 1519 godine, od ovaca koje su dolazile sa strane, uzimala se po jedna ovca od dobra stada i to pod imenom »*resm-i yatak*«. — Isto, s. 201/6.

stanovnici toga sela mogu bez davanja ikakve pristojbe napasati svoju stoku i koristiti se njenom travom i vodom¹⁸⁹. A od onih koji dotjeruju stoku sa strane i žele da se koriste travom i vodom tog pašnjaka uzeće se za fiskus odgovarajući iznos travarine (*resm-i ot-lak*), a stanovnici sela ne mogu ih sprečavati niti od njih uzimati jedan dio travarine¹⁹⁰.

Kad se žito požanje i digne s njiva, te kada na poljima ne bude usjeva, onda se stoka pušta na ta polja da pase. To je običaj u svim krajevima i zato se naziva »otlak âdeti«. O tome ima i bilježaka u krajevinim popisnim defterima. U požeškom defteru to se formuliše ovako: »U selima koja pripadaju navedenom sandžaku »otlak âdeti« je ovo: Kada se žito požnje i digne, te pustare i njive ostanu slobodne od usjeva i zemaljskih proizvoda, gdje god se životinje radi paše budu kretale, to se ne može zabranjivati. I pošto nije bio običaj da se tome granice određuju, to je u novi carski defter upisano onako kako je bilo i prije¹⁹¹. Isto je tako i u defteru za Pakrac od 971/1563 godine¹⁹².

Što se tiče juruka i njihovog zadržavanja na ispašama, o tome se u jednoj kanun-nami iz druge polovine XVI vijeka, koja nosi naslov »*Kanun-namei cedid*« (Nova kanun-nama), veli ovo:

»Ako juruk stanuje na spahiskom timaru i obrađuje zemlju, a napasao svoju stoku u sinoru toga sela, nije dopušteno da se od njega traži pristojba na ispašu (*otlak resmi*). Ali ako je u defteru upisano da se od tog mjesta uzima pristojba na ispašu, onda će se uzeti. Neka se juruci ne zadržavaju više od tri dana na ljetnim ispašama, na koje oni dolaze i prolaze. A za vrijeme zadržavanja neka nikom ne čine štetu. Ako se pak zakonski utvrdi da su činili štetu, onda će se od njih naplatiti ta šteta¹⁹³.

Pored navedenih pristojbi, uzimala se i torovina (*resm-i ađil*). Visina ove pristojbe u XV vijeku¹⁹⁴ i prvjoj polovini XVI vijeka iz-

¹⁸⁹ S obzirom da se taj pašnjak nalazi u granicama toga sela, to njegovi stanovnici uživaju tu povlasticu da ne daju nikakve pristojbe za taj pašnjak, iako on nije dodijeljen isključivo za to selo.

¹⁹⁰ U naredbi o šumama (*Orman nizamnamesi*) od 11. ševvala 1286. godine, odnosno od 1. januara 1285. godine (tj. 1870. po starom kalendaru), 43. član glasi ovako:

»Od onih koji bez odobrenja napasaju stoku u državnim šumama na zabranjenim mjestima, uzeće se za svaku životinju po jedan groš novčane kazne. A dosudiće se da nadoknadi i štetu s tim da ona ne bude ipod novčane kazne«.

U članu 45 kaže se ovo:

»U slučaju da životinje koje su bez odobrenja puštene u državne šume ne budu pripadale stanovnicima sela, one će se uhvatiti i pre-

dati seoskom starješini (*karye muhtari*). Nakon toga ako se od strane njihovog vlasnika ne preda starješini sela iznos koji odgovara zbiru odgovarajuće novčane kazne i odštete, a broj stoke ne bude veći od 20, prodaće se iz nje jedan komad; a ako bude između 21 i 40, onda dva komada; a ako bude između 41 i 60, onda tri komada; a i za više od ovoga prodaće se odgovarajući broj stoke, analogno navedenom pravilu, i novac predati državnoj blagajni«.

¹⁹¹ *Tapu defteri* № 650. — Orientalni institut, fotokopija 39/2.

¹⁹² *Tapu defteri* № 348. Orij. institut, fotokopija 12 /1-15.

¹⁹³ Orientalni institut, rukopis br. 1, list 95.

¹⁹⁴ Kanun-nama za sandžak Brusar od 1487. godine. — Kanunlar, s. 3/12.

nosila je 3 akče od jednog stada¹⁹⁵. Kasnije je to povišeno na 5 akči. Tako u defteru za Bosnu, pisanom od početka rebia I 947 godine do sredine zulhidžeta 948 godine (6 jula 1540 do 6 aprila 1542), kod ljetnih ispaša (koje su bile upisane u prihode Gazi Husrev-bega) stoji da se na svako stotinu ovaca uzima pet akči na ime pristojbe za ispašu¹⁹⁶.

Godine 1565 upućen je ferman sarajevskom kadiji i naređeno je da se ovčarina i torovina — računajući na svako 300 ovaca po 5 akči — pokupi u sarajevskom i neretvanskom kadiluku i da se pošalje i preda državnoj blagajni¹⁹⁷.

U istom smislu upućena je 1572 godine carska zapovijest sarajevskom i neretvanskom kadiji¹⁹⁸.

Isto se može konstatovati i iz deftera od 1573 g. za oblast Skoplje—Tetovo—Kičevo¹⁹⁹, zatim iz deftera za sektor Trgovište—Novi Pazar—Bihor od 1585 godine²⁰⁰, kao i iz deftera za kadiluk Prištinu od 1595 godine²⁰¹.

Sličan propis postoji i u kanun-nami za Silistru od 1569²⁰² i Ič-il od 1584 godine²⁰³.

Pristojba na tor iznosila je 5 akči na 300 ovaca i u XVII vijeku, što se vidi iz carske zapovijesti od 5 zk. 1032 godine (24-X-1623), koja je upućena bitoljskom kadiji²⁰⁴.

I u našim srednjevjekovnim državama uzimala se od ovčijeg stada torovina ili torovština²⁰⁵.

¹⁹⁵ Kanun-nama za Kutahju od 1528 godine. — Isto, s. 24/8.

U kanun-nami sultana Sulejmana Zakonodavca stoji da juruci na ime torovine daju po 2 akče od svakog tora. — H. Hadžibegić, cit., s. 355.

¹⁹⁶ Tu su navedene ove ispaše:

1. Dlamoč — godišnji prihod od pristojbi na ovu ljetnu ispašu predviđen u iznosu od 500 akči, što znači da se izgonilo oko 10.000 brava;

2. Vitorog — prihod od pristojbi 500 akči;

3. Kupres sa Ravnama — prihod 1.000 akči, prema tome izgonilo se oko 20.000 grla sitne stoke.

4. Polje u selu Eksević (?) i Volari-prihod predviđen u iznosu od 586 akči, znači da se izgonilo oko 11.720 brava;

Smrčnica i Treskavica — godišnji prihod predviđen u sumi od 1.000 akči (tj. oko 20.000 grla).

Ovdje su zapisane i ljetne ispaše Jafta Ostrog i druga strana rijeke Krke u nahiji Ostrovici i oblast za Petrovom gorom. Ali kod ovih ispaša stoji da će se od svakog stada uzeti po jedan ovan. A godišnji prihod od ove dvije ispaše izražen u novcu predviđen je u iznosu po 1.000 akči.

Tapu defteri № 211. — Or. institut, fotokopija 75/299.

¹⁹⁷ Vidi napomenu br. 3.

¹⁹⁸ Vidi napomenu br. 4.

¹⁹⁹ *Agnâm defteri* № 3927.

²⁰⁰ *Agnâm defteri* № 3932.

²⁰¹ *Agnâm defteri* № 3945.

Na kraju ovog deftera o ovčarini (*âdet-i agnâm*) i torovini (resm-i ağıl) od 30 marta 1596 godine zapisan je za kadiluk Moravu jedan podatak sa datumom od 26 februara 1596 godine. Pošto je navedeno da se na jedno bravče ima uzeti jedna akča ovčarine, a na 300 brava 5 akči torovine, tu se navodi da će pobirači ovog poreza uzeti na svakih 100 brava 20 akči kao nagradu za taj posao. Ali se napominje da će oni to uzeti u sudu. Od sto hiljada brava uzeće dvadeset hiljada akči, od čega će se dati 10.000 akči onima koji kupe ovčarinu, a 10.000 onima koji sastavljaju defter i to dvojica po 5.000 akči. Uz to je skrenuta pažnja da se ne uzima više nego što je propisano carskom zapovijesti.

²⁰² *Kanunlar*, s. 285/47.

²⁰³ Isto, s. 50/10.

²⁰⁴ Državna arhiva NRM, sidžil br. 2, s. 136.

²⁰⁵ Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, III, s. 182.

Ing. Jovo Popović pisao je u Glasniku Zemaljskog muzeja o ljetnim stanovima (katunima, stajama, mahalama) na našim planinama i na osnovu podataka koje je utvrdio na samom terenu dao je dosta korisnog materijala. On tu govori i o pravu stočara na pašu, zatim o travarini i kolibarini. Kod ljetnih stanova na Zelengori kaže između ostalog ovo:

»Svi pašnjaci, na koje Humnjaci i Rudinjani istjeruju svoju stoku pripadaju državi. Oni na njima imaju samo pravo paše. Ne smiju drukčije travu iskorišćavati, tj. ne smiju ni kositi ni ostavljati za sijeno. Isto tako ne smiju ni na koji drugi način zemlju oko katuna i koliba iskorišćavati. U glavnom ne smiju je obrađivati, orati ni sijati usjevima. Pravo paše temelji im se na tzv. ududlami, koju su dobili još za turskog vremena. Za pašu na državnim pašnjacima (na planini) ne plaćaju nikakav danak (travarinu), ali plaćaju kolibarinu, koja iznosi 87 dinara po kolibi...«²⁰⁶

Iznoseći stanje ljetnih stanova na Bjelašnici, kaže da je cijela planina razdijeljena na mahale, a zatim malo dalje navodi ovo: »Skoro svi stanovnici mahala imaju pravo paše na ovoj planini »od vajakada«, kako oni vele. Stoga ne plaćaju pašarinu. Ima samo nekoliko »novajlija« koji su počeli izgoniti od skorih godina; ti plaćaju pašarinu i to od sitnoga blaga (ovce) jedan dinar po komadu, a od krupnoga (goveda i konja) šest dinara«²⁰⁷.

Slično je i na drugim planinama, o kojima piše Ing. J. Popović.

Sporovi oko ispaša

Pored toga što je utvrđeno koja ispaša pripada kojem selu, ipak je dolazilo do sporova naročito zbog zahvatanja tuđe ispaše. Te sporove rješavali su sudovi, bilo da se neko žalio direktno sudu ili da se je tužio i samoj Porti. Navešćemo nekoliko primjera iz Bosne i Hercegovine radi ilustracije kakvih je bilo tih sporova.

U toku pedeset godina selo Ubovsko (Ubovska) u Ljubinskom kadiluku tri puta se obraćalo sudu (1630, 1659 i 1677 godine) zbog toga što je susjedno selo zadiralo u njihovu ispašu. Svaki put sud je na licu mjesta utvrđivao njihovo pravo i donosio odluku da ne smiju prelaziti na područje ispaše, koja pripada navedenom selu²⁰⁸.

Stanovnici sela Glavogodine tužili su se Porti da stanovnici sela Butmira, suprotno starom običaju, izvode ovce i ostalu stoku na njihove ljetne ispaše, poznate pod imenima: Lokva, Budiša, Kovačići, Una, Gardinić i Dinava sve do granica sela Vrtke, Kovač i Poljice. Ne samo što napasaju stoku nego i sijeku drva i građevinski materijal u njihovim gajevima. I na taj im način nanose veliku štetu. Iako je sudski dokazano da stanovnici Butmira nemaju prava, oni su to opet činili. Zato su stanovnici Glavogodine molili da se izda carska zapovijest da se ima postupiti po sudskom rješenju.

Na ovu njihovu molbu izdat je, krajem redžepa 1095 godine (4—13 jula 1684), ferman i upućen sarajevskom kadiji i sarajevskom

²⁰⁶ Ing. Jovo Popović, *Ljetni stanovni (katuni) na Zelengori*, GZM, XL (1) — 1928, s. 181.

²⁰⁷ Ing. J. Popović, *Ljetni stanovni (mahale) na planini Bjelašnici*, GZM, XLIV (1) — 1932, s. 58.

²⁰⁸ Or. institut, dokumentat, br. 1734.

muteselimu s naređenjem da stvar izvide, te ako se utvrdi da su navodi izneseni u pretstavci stanovnika Glavogodine tačni, da se stanovnicima Butmira zabrani da se miješaju u njihove ispaše i da sijeku njihovu šumu²⁰⁹.

Spahijski sinovi braća Mustafa i Mehmed iz sela Goruše u nahiji Skoplje podnijeli su pretstavku podnožju sreće (*Stüddei saadet*). U njoj su iznijeli kako su njihovi djedovi i očevi, a i oni sami držali ljetnu ispašu zvanu Suho Polje u blizini čifluka Bakilić, koji se nalazi u blizini sela Kutu u nahiji Kupres, koje pripada navedenom kadiluku, i napasali svoju stoku na njoj, koristeći se njenom travom i vodom. Međutim, stanovnici navedenog sela Kutu pod izgovorom da trećina spomenute ispaše pripada njima, a suprotno starom običaju (*âdet-i kadime*) i šeriatsko sudskom rješenju (*hüccet-i şer'iye*), miješaju se u tu ispašu. O tome je provedena i rasprava i konstatovano da su oni i njihovi preci stvarno izlazili na tu ispašu sa ovcama i ostalom stokom, a da su gospodaru zemlje (*sâhib-i arz*) davali odgovarajuću pristojbu na tu ljetnu ispašu (*resm-i yaylak*). Ali i pored toga oni se i oko toga spore i miješaju im se u ispašu. Zato su oni molili da se izda carska zapovijest kako bi se to spriječilo.

Na ovu njihovu molbu upućen je bosanskom veziru Mehmed-paši i alhısarskom kadiji fermañ, datiran početkom ramazana 1096 godine (1—10 avgusta 1685). Naređeno je da se stvar ispita, i ako se utvrdi da su gornji navodi tačni, da se stanovnicima zabrani korišćenje navedene ispaše.²¹⁰

Nadalje imamo ferman od kraja džumuda I 1115 godine (II—11 oktobra 1703), koji je upućen bosanskom valiji i rogatičkom kadiji, a koji je izdan na pritužbu zaima Saliha. On je sa svojom stokom izlazio na ljetnu ispašu Jahorinu zajedno sa Zaimom Hajdarom i spahijom Sahinom i koristio se njenom travom i vodom. Gospodaru zemlje plaćao je propisanu pristojbu. Navedeni zaim i spahija su mu prigovorili da ima dosta stolke i da zato neće dozvoliti da on izvodi svoju stoku na ovu ispašu.

U fermanu se traži da se ovaj spor ispita. Ako po starom zakonu i carskoj zapovijesti sva trojica imaju pravo da zajednički koriste tu ispašu, onda treba spriječiti takav postupak navedene dvojice. A ako se oni ne budu htjeli tome pokoriti, onda da o tome izvijeste Visoku Portu.²¹¹

Stanovnici sela Vlahović (Čajniče), Bioska (Posušje), Cerova (Nevesinje), Međugorje i Nagorić tužili su se carskom divanu da se zaim Trnova miješa u njihovu ljetnu ispašu i da im pravi štetu. Zato su oni molili da se ispita da li ovaj pašnjak spada u zeamet trnovskog zaima ili u carski has.

Njihova pretstavka upućena je povjereniku, odnosno šefu posebnog odjeljenja ministarstva finansija, koje je vodilo evidenciju o svim hasovima, zeametima i timarima. Navedeni povjerenik, zvani »*defter emini*«, na osnovu opširnog deftera, koji se odnosi na vlahu u Hercegovini (*Defter-i eflakan-i mufassal*), i na osnovu novog lju-bušskog deftera, izvijestio je carski divan da trnovski zaim Durmiš

²⁰⁹ Or. institut, dokumenat, br. 4701.

²¹¹ Or. institut, dokumenat, br. 1358.

²¹⁰ Or. institut, dokumenat, br. 3235.

nema nikakve veze s navedenim ispašama. S obzirom na to izdat je ferman da se navedeni zaim a ni bilo ko drugi ne smije miješati u spomenutu ispašu, koja spada u carski has.²¹²

Sačuvani su i dokumenti o sporu koji je rješavan pred bosanskim divanom. Kopčić Mustafa-beg sin Džaferbegov tužio je sudu u Duvnu da su njegovu ispašu kraj Duvna prisvojili Idriz-beg i Bećir-beg. Molio je da se o tome izvijesti bosanski divan. I naib Duvna podnio je pismeni izvještaj bosanskom valiji, koji je svojom bujurldijom od 13 rebia II 1255 godine (26 juna 1839) naredio da obe stranke dođu sa svojim ispravama, da se spor u njegovoj prisutnosti riješi.²¹³

Štete od stoke

Prilikom odvođenja stoke na ljetne i zimske ispaše trebalo je paziti da se ne čini šteta usjevima, baščama i vinogradima. Ako bi nekom bila nanesena kakva šteta, vlasnik stoke je morao nadoknaditi štetu, a u ponovljenom slučaju bio bi uz to i kažnjen²¹⁴.

U jednoj sudskoj ispravi od 12 džumada I 1186 godine (11 avgusta 1772), koju je sastavio Omer nevesinjski kadija u zastupstvu i to na licu mjesta, nabrojane su štete koje su sa svojom stokom napravili stočari sa područja Ljubinja, Stoca i Blagaja. Oni su izašli na ljetne spaše Morine i Crmine, koje spadaju u nevesinjski kadiluk, i sa svojom stokom nanijeli dosta štete usjevima i livadama stanovnika toga kadiluka. Po naređenju valije, a posredstvom suda i naročitog službenika, izvršen je uviđaj na licu mjesta i utvrđena šteta.

Na ljetnoj ispaši Morine na mjestu zvanom Mijokoše imali su svoje mandre: Lihović Alija iz sela Dabrice (u Blagajskom kadiluku), Luka Jelačić i Janeta iz istog sela, Kunić iz sela Koritnika i Šaran iz Ljubuškog kadiluka. Oni su sa svojom stokom uništili pet kola trave na tri livade ispod vrhova na spomenutoj ljetnoj ispaši Smajilbegovića Mustafa-bega, koji stanuje u Nevesinju. To je utvrđeno na osnovu izjava nepristrasnih ljudi. Kola su procijenjena po 2 groša, te je od strane suda određeno da oni treba da plate 10 groša.

Na mjestu zvanom Bilojević, na istoj ispaši, bili su sa svojim mandrama: Osman Kunković, Trpko sin Vukosavin, Mustafa Balavac, Marković, Hubanić Mehmed, Bilojevac Šolot Mustafa, Selim Obradović i Ramo Obradović (svi iz Stolačkog kadiluka), zatim Vučić iz Gabele, Mato Polić iz Blagaja, Toma Polić, Velija Žugor i Babić Vidoje (također iz Blagajskog kadiluka). Ovi posjednici stada uništili su na starim livadama sela Kolečka (Nevesinjski srez) 10 kola trave. Osim toga, na području navedene ispaše na mjestu Planinca nastradao je od velike zime Mehmed iz sela Kolečka, te su seljani ovoga sela platili 30 groša na ime troškova za hudžet i drugo prilikom uviđaja na licu mjesta. A pošto se je to dogodilo na području mandri navedenih posjednika stoke, to su oni dužni da sve to nadoknade, što ukupno čini 80 groša.

²¹² Or. institut, dokumenat, br. 1121.

²¹³ Or. institut, dokumenat br. 843.

²¹⁴ U Zakonu cara Dušana (čl. 77)

bila je propisana novčana kazna za povredu zemljišnih granica, zvana potka. Iznosila je 50 perpera, a za stočare 100 perpera.

Isto tako na Morinama na mjestu zvanom Somina imali su svoje mandre: Alija Balić, Toma Vukosav, Osman Balić iz sela Dubrave u Stolačkom kadiluku i još druga dvojica posjednika mandri iz istog kadiluka. Oni su na navedenom pašnjaku uništili jednu livadu Škaljića Mula Osmana iz sela Cernice, što iznosi dvojica kola trave. A prošle godine uništili su pet šinika ječma, što je takođe ustanovljeno na licu mjesta. Prema tome, oni moraju nadoknaditi ovu štetu.

Na spomenutoj ljetnoj ispaši, na mjestu zvanom Podgora, bilo je 17 mandri, koje su držali iz Gabele: Šaban, Ahmed Bučuk i Husejn Bučuk; zatim iz sela Cerova: Arslan, Šaban, Mustafa, Hasan i Omer; iz sela Brštenik: Ilija, Simo, Stojanović i Vidoje; iz sela Dobran: Maslac Ilija i Ivan Ivanković; iz Brašnice (?): Bureković Stojan i Vidoje; iz sela ... Luka Mandrapa i Novak iz Brštenika. Oni su u mjestima zvanim Jagodina, Glavica, Javorje i Brestovac uništili po livadama oko pedeset plastova.

Osim toga, stočari iz Stolačkog kadiluka, kojih ima 25 mandri, a nalaze se na ispašama Kotlović, Prenj i Borojević, stalno zadiru u tuđe ispaše i uništavaju ih. Oko toga se mnogo sporilo, izdavani su brojni hudžeti, carski fermani, fetve i murasele, ali se oni nisu toga okanili. Samo navedene godine napravili su štetu u visini od stotinu groša.²¹⁵

Imamo više bujuruldija bosanskih valija, koje su izdavane da bi se spriječilo uništavanje usjeva i ispaša. U tim naredenjima često se podvlači kako vlasni stočari pomažu hajduke. Kao primjer možemo navesti bujuruldiju bosanskog valije od 25 redžepa 1193 godine (8 avgusta 1779), koja je upućena kadijama Mostara, Stoca, Blagaja, Ljubinja, Nevesinja, Foče i Cernice. Vlasni iz navedenih kadiluka, odlazeći preko ljeta sa svojom stokom na ljetne ispaše, čine štetu usjevima i drugim poljoprivrednim produktima. Osim toga u mandrama skrivaju se hajduci, koji vrše razna zla.²¹⁶

Čuvanje stoke

Ugovori koji su sklapani između pastira i stanovništva obično su bili registrovani kod suda da bi se otklonili eventualni sporovi. Tako, npr., u sidžilu tešanjskog kadije zapisana je 15 rebia I 1156 godine (8 maja 1743) ovakva bilješka. Stanovnici Tešnja izjavljuju pred sudom da su im za napasanje stoke potrebni pastiri, i da su oni za tu dužnost uzeli Ibrahima, sina Alina i Ibrahima, sina Omerova. Oni će vršiti tu dužnost do Mitrovdana (*Kasım*) s tim što će od stanovnika dobiti hranu i odijelo i na svaku životinju po 80 akči. Pod tim uslovima navedena dvojica su se primili te dužnosti.²¹⁷

²¹⁵ Or. institut, dokumenat br. 174.

²¹⁶ Or. institut, sidžil br. 25, list 5v—55r.

²¹⁷ Or. institut, sidžil br. 21, list 4v.

O čuvanju stoke i o plaćanju pastira postojali su propisi i u našim srednjovjekovnim državama.

Kako navodi Jireček, pastiri manastira Dečana imali su mjesečnu platu. Osim toga su o Đurđevdanu dobivali na svakih 100 ovaca po jednu ovcu s jagnjetom, ali sa obavezom da izgubljene ovce imaju nadoknaditi manastiru. — K. Jireček, *Istorija Srba*, III, s. 182.

Da bi se pitanje čuvanja stoke potpuno regulisalo, izdato je 5 redžepa 1261 (10 jula 1845 g.) naročito uputstvo. A kao uzrok bilo je to što se u mnogim mjestima Anadolije i Rumelije stoka napasala bez pastira. Osim toga, gonići mazgi, deva i konja, zatim juruci i čergaši (*hüymenişin*) i drugi, prolazeći kroz kadiluke i sela, nisu vodili dovoljno brige o šteti koju mogu da učine njihove životinje. Na nekim mjestima, dok još plodovi nisu ni dignuti s njiva i vinograda, ugoni se stoka i time nanosi velika šteta mladicama (*fidan*) i čokotima (*üzüm kütükleri*), u što se godinama ulaže toliki trud. Eto zbog toga je izdato ovo uputstvo:

1) Ubuduće domaće životinje — bilo u gradu, varoši, selu ili na čifluku — ne smiju se puštati bez pastira (*çoban, siğirtmacı*). Svaka šteta biće naplaćena, a osim toga biće i kažnjeni oni koji se ne budu pridržavali ovih uputstava;

2) Mjesna vijeća i poljoprivredni upravitelji i njihovi zamjenici u srezovima i selima odrediće koliki se broj stoke može dati jednom pastiru;

3) Da se ni pod kakvim izgovorom ne ugoni stoka u tuđu bašču, vinograd ili njivu;

4) Kada se ovce drže na nekoj parceli radi đubrenja i jačanja zemlje, treba da je uz njih pastir, da ne bi prešle u tuđu njivu. Ostale životinje ne smiju se ugoniti u bašče, vinograde i njive nikada osim u vrijeme oranja (*çift zamanı*);

5) Ukoliko bi životinja ušla u vinograd, bašču ili njivu, ali šteta ne bude učinjena namjerno, štetu će utvrditi poljoprivredni upravitelj ili njegov zamjenik zajedno s nekoliko zemljoradnika. A zatim će se ta šteta naplatiti sudskim putem od pastira. A ako to budu životinje gonića mazgi, deva ili konja ili životinje nomada, šteta će se naplatiti od njihovih vlasnika;

6) Osim toga, naplatiće se i dnevnice onih koji budu vršili procjenu štete, kao i kirija za njihove konje;

7) Ako šteta bude pravljena namjerno, naplatiće se šteta i ostali troškovi, a pored toga krivci će biti osuđeni na zatvor od 24 sata do 7 dana. Ako za to vrijeme ne bude imao ko čuvati stoku, najmiće se jedno lice, kojem će se platiti njegov trud;

8) Vlasnici stoke, koji ne budu imali pastira, zatim gonići deva, mazgi i konja, te juruci i nomadi, koji ne budu pazili na svoje životinje, biće kažnjeni;

9) Ako bude nanesena šteta drveću ili čokotima, naplatiće se — osim štete za plodove — i ova šteta;

10) Od novca, koji bude naplaćen, daće se jedna desetina zakupcima (*multezim*), a devet desetina vlasnicima. A sva šteta od oštećivanja mladica i drveća ima se dati vlasniku;

11) Čurari treba da stalno obilaze i paze. Ako na tuđoj njivi nađu zalutalu životinju, oni će je zatvoriti i naplatiti od svakog brava po 20 para, a od ostalih po 60 para.

Osim toga u ovom se uputstvu naređuje lokalnim vlastima da paze da se životinje ne tovare više nego što treba.

RÉSUMÉ

IMPÔT
SUR LE MENU BÉTAIL ET LES PÂTURAGES

Dans nos pays l'élevage de bestiaux a toujours été une importante branche de l'économie. De vastes superficies sous les pâturages offraient de grandes possibilités d'élever les bestiaux et notamment les moutons. A l'époque de nos états féodaux l'élevage de moutons était particulièrement soigné de sorte que les Turcs y trouvèrent cette branche assez développée. Des renseignements nous en sont donnés dans des listes de recensement ainsi que dans celles ayant rapport à la perception de la taxe sur les moutons et les bergeries.

L'impôt sur le menu bétail représentait dans l'Empire ottoman une bonne source de revenus. A côté des taxes sur les moutons et les chèvres, il y avait d'autres charges payées en argent et en nature, se rapportant à l'élevage de moutons au sens plus large, telles que les taxes sur l'utilisation des pâturages d'été et d'hiver à l'intérieur et à l'extérieur des villages. En suivant le mouvement de cet impôt à travers les siècles, on peut constater, que son niveau ne changea guère, malgré la dévalorisation de l'argent. Chaque augmentation plus sensible de cet impôt pouvait se refléter défavorablement sur le fonds du bétail et amener la disette dans l'alimentation de la population et de l'armée.

Le revenu de l'impôt sur le menu bétail appartenait principalement à la caisse de l'état. Cependant, dans les premiers siècles, l'état cédait une partie de ces impôts aux possesseurs des timars, sur certaines territoires. Mais vers la fin du XVII-e siècle, lorsque l'Empire fut tombé dans une grave crise financière, il reprit dans ses mains la perception de la taxe sur les moutons.

Cet impôt était perçu sur les moutons et les chèvres, exception faite pour les agneaux et les chevreaux au-dessous d'un an. Au temps du sultan Mehmed II, on percevait au début une aktcha sur trois moutons, et plus tard une aktcha sur deux. Cette taxe ne changea point jusqu'à la fin du XVI siècle. En février 1556 il fut prescrit de percevoir sur les has (grands domaines) impériaux, une aktcha sur un mouton, tandis que sur les has des beylerbeys et des sandjakbeys, sur les fondations pieuses musulmanes et sur les timars l'impôt sur le menu bétail resta le même: une aktcha sur deux moutons.

Vers la fin du XVI-e siècle et au début du XVII-e siècle, à cause des guerres et des troubles intérieurs, le pouvoir central n'avait pas assez de force pour supprimer les abus faits pendant la perception de l'impôt. Dans les circonstances désordonnées les percepteurs de la taxe sur les moutons faisaient payer plus qu'il n'était prescrit par la loi. Comme conséquence, les pauvres commencèrent à négliger l'élevage du bétail, et le fonds en diminua. Pour remédier à cet état de choses, le firman de sultan Ahmed I-er du 1er juin 1604 abolit la manière, valable jusqu'alors, de la taxe sur les moutons, payée par les pauvres non-musulmans. Il fut ordonné d'ajouter à la capitation 30 aktchas comme équivalent de l'impôt sur le menu

bétail sans égard au nombre de bestiaux. C'était avantageux pour les pauvres non-musulmans, s'étant débarrassés ainsi des percepteurs spéciaux de la taxe sur les moutons d'un côté, et ayant obtenu la possibilité d'élever le menu bétail dans un nombre illimité de l'autre côté. Quant aux pauvres de religion musulmane, il leur fut prescrit de payer une aktcha sur chaque mouton.

On procédait de la sorte jusqu'en 1690—91 quand l'impôt sur le menu bétail fut entièrement séparé de la capitation, et qu'il fut ordonné que les non-musulmans payeraient désormais autant que les musulmans, c'est-à-dire une aktcha sur chaque mouton, puis 20 aktchas sur toutes les cent têtes de bétails pour rembourser les frais de perception, ainsi que 5 aktchas sur tous les 300 moutons, comme taxe de bergerie. Ce niveau de l'impôt sur le menu bétail resta le même au XVIIIe siècle aussi. Exceptionnellement, dans certaines îles de la mer Égée, à la place de l'impôt sur les moutons et les bergeries, on institua le zékat sur les moutons et chèvres, selon le chériat.

Du temps de Selim III (1789—1807) fut institué aussi l'impôt sur la laine de mouton et le poil du chèvre, à savoir une para sur une oka. Les possesseurs du menu bétail étaient obligés de donner une para comme taxe sur chaque mouton et chaque chèvre. Cependant, au temps de Mustafa III. sont abolis tous les impôts nouvellement établis, y compris celui sur la laine et le poil.

Au début de l'an 1857 fut institué, dans tous les pays de l'Empire ottoman, l'impôt sur le menu bétail dans la somme de 5 à 6 gros pour chaque mouton, les agneaux et les chèvres exceptés. Cependant dans l'éyalet (province) de Bosnie, région limitrophe, cela ne fut appliqué jusqu'en 1868 où l'on ordonna d'y faire payer 60 paras sur un mouton, c'est-à-dire moins qu'une moitié de ce qu'on percevait dans d'autres vilayets. Néanmoins la perception de cet impôt se faisait avec assez de peine, surtout dans le Sandjak d'Herzégovine. Aussi, lorsqu'en 1871 cet impôt eut augmenté à la somme de 2 gros, le mutéssarif d'Herzégovine recommanda au Vilayet de ne pas appliquer cette augmentation d'impôt dans ce sandjak. Cet impôt sur le menu bétail resta le même jusqu'en 1878 dans l'éyalet de Bosnie.

S'ils n'étaient pas exemptés de cet impôt, les possesseurs du menu bétail payaient, partiellement ou plainement, la taxe sur les moutons. Certains fonctionnaires civils et militaires, ainsi que les ressortissants des formations de l'armée, ne payaient pas cet impôt jusqu'à un nombre déterminé de bestiaux. L'état ne les faisait payer l'impôt que sur l'excédent de bestiaux. Ainsi les hauts fonctionnaires d'état et les employés de la Cour jouissant d'un tîmar ou des traitements et ayant 150 moutons furent exemptés de cet impôt. Les spahis (seigneurs féodaux) et leurs fils, qui avaient pris part aux expéditions militaires, et n'ayant que 300 moutons ne payaient non plus cet impôt. Les voïnouks possédant 100 moutons étaient exemptés de la taxe. Les chefs de soldats d'infanterie nommés »yayalar« n'ayant que 60 moutons, étaient également exemptés, tandis que les soldats d'infanterie, comme ressortissants des formations militaires, ne payaient point la taxe.

Parmi ceux qui étaient entièrement exemptés de la taxe sur le menu bétail comptaient les knez et les primitchours, respectivement préposés de district et de village. Les Valaques, éleveurs de bétail, ne payaient pas cet impôt, parce qu'un statut particulier était valable pour eux. Les mineurs aussi étaient plainement exemptés de la taxe. Quant aux yourouks ils la payaient. Mais en cas de guerre, ceux qui y allaient, ne payaient pas cet impôt. Il y avait aussi des exemptions spéciaux concernant certaines fonctions civiles ou militaires.

L'impôt sur la menu bétail se percevait au printemps, aux jours fixés, après l'accomplissement de certains travaux préparatoires, après avoir constaté les noms des possesseurs du bétail, le nombre de bestiaux, et après en avoir dressé la liste. Avec la taxe sur les moutons on percevait aussi celle sur les bergeries. L'argent de cet impôt se mettait dans les sacs spéciaux, puis tout ensemble avec la liste, signé par le kadi du lieu, était envoyé par celui qui avait recouvré l'impôt et finalement déposé à la caisse de l'état. Non seulement le percepteur mais le kadi aussi étaient responsables de l'accomplissement correct de ce travail. Il fallait tenir compte que tous les contribuables payent la somme correspondant au nombre exact de bestiaux sans les faire payer une taxe non conforme au règlement. Quand, au XIXe siècle, une nouvelle réorganisation de l'administration d'état avait y lieu, alors les préfets et les sous-préfets avec les employés obligés de percevoir la taxe, étaient responsables des négligences faites pendant la perception.

Quant au pâturages, on y prêtait une attention particulière. A l'occasion du recensement fait dans les provinces on constatait quels pâturages appartenaient à chaque localité, ainsi que les droits et les obligations de ceux qui les utilisaient. Les habitants domiciliés ne payaient ordinairement aucune taxe sur leurs pâturages. Pourtant ceux qui, au temps du pâturage, venaient du dehors et utilisaient l'eau et les herbes, donnaient généralement une brebis de deux ans sur un troupeau médiocre, et un mouton d'un an sur un mauvais. Tous les différends au sujet des pâturages étaient décidés par les tribunaux.

Lorsque les troupeaux s'en allaient aux pâturages d'été et d'hiver, il fallait tenir compte que les bestiaux ne causent pas de dégâts aux cultures, aux jardins et aux vignes. Si un dommage avait été infligé à quelq'un, le propriétaire du bétail était obligé de le dédommager. Avec cela il subissait aussi une punition, dans le cas réitéré. Pour éviter cela, on avait besoin de bergers, qui veillaient encore à ce que le bétail n'éprouvât pas de pertes. Les contrats conclus entre les bergers et la population étaient d'ordinaire enregistrés au tribunal. En 1845 une instruction spéciale fut publiée qui réglait complètement la question de garder le bétail.